

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav Blízkého východu a Afriky

Diplomová práce

Bohumír Krampera

**Anarchismus v arabské literatuře: radikální myšlení a jeho vliv na vývoj
umění a literatury v Egyptě a Sýrii v první polovině 20. století**

Anarchism in Arab literature: Radical Thought and its influence on Art and Literature in
Egypt and Syria in the First Half of 20th Century

Rád bych poděkoval doc. Františku Ondrášovi, Ph.D za jeho cenné rady během mé práce a za poskytnutí některých pramenů, které byly zásadní pro vznik této práce. Zároveň též M. Hainové za její pomoc při korektuře textu. Dík patří též mým nejbližším za jejich podporu.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval(a) samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 24. prosince 2015

[vlastnoruční podpis]

.....
Jméno a příjmení

Klíčová slova (česky):

Sýrie, Egypt, radikální levice, anarchismus, arabská literatura, socialismus, surrealismus, první polovina 20. století, arabská obroda

Klíčová slova (anglicky):

Syria, Egypt, radical left, anarchism, arabic literature, socialism, surrealism, first half of 20th century, Arab renaissance

Abstrakt

Předkládaná práce se zabývá vznikem a vývojem radikálního myšlení v Sýrii a Egyptě v první polovině 20. století a jeho interakcí s uměním a literaturou. Především se zaměřuje na vztah radikální levice a arabské obrody a na kontinuitu tohoto myšlení ve vymezeném prostoru v první polovině 20. století. Dále se tato práce zaměřuje na společné body radikálního směru arabské obrody a egyptským surrealistickým hnutím ve 30. a 40. letech 20. století. V závěru práce jsou tyto body zasazeny do širšího kulturně-literárního kontextu.

Abstract

The presented work is focused on the birth and evolution of radical thought in Syria and Egypt during the first half of 20th century and especially on its interaction with art and literature. First of all its focus is on the relation of Arab renaissance and radical left ideas and continuity of this thought in region under the study in the first half of 20th century. This work is as well focused on the common grounds of radical trends in Arab renaissance with Egyptian surrealist movement of the 30's and 40's. To this movement is dedicated final part of this work.

OBSAH

Předmluva	1
Úvod	2
1. Umělecké žánry a radikální levice	5
2. Kořeny radikální levice na Blízkém východě	9
2.1. Egypt	10
2.1.1. Italští anarchisté	12
2.2. Sýrie	17
2.2.1. Syřané v Egyptě a radikální myšlení v časopisech <i>al-Hilāl a al-Muqataṭaf</i>	19
2.2.2. Syřané a Amerika	25
3. Radikální myšlení a <i>nahḍa</i>	30
3.1. Role divadla	32
3.2. Radikální síť	38
4. Ozvěny radikální sítě	42
4.1. Mezi <i>nahḍou</i> a surrealismem	43
5. Surrealismus	46
5.1. Kořeny surrealismu	47
5.1.1. Surrealismus jako světové hnutí	49
5.2. Egyptští surrealisté	50
5.3. Surrealistický tisk	52
5.4. Výstavy nezávislého umění	54
5.5. Sen o revoluci – politické postoje skupiny <i>al-Fann wa 'l-ḥurrīja</i>	56
Závěr	59
Seznam použité literatury	64

Předmluva

Téma radikální levice, především anarchismu, a její vztah k literatuře a umění, jsem si vybral na základě svého dlouholetého zájmu o danou tematiku. Zaměřil jsem se především na anarchistické myšlení, které - sic je dnes odsouzeno být vlivným snad jen v akademických kruzích - patřilo v první polovině 20. století k hlavnímu proudu (nejen!) radikálního myšlení. Jedním z impulsů bylo objevení egyptského surrealismu, které mi před několika lety zprostředkovala diplomová práce Ondřeje Beránka. Nicméně i v ní je možné se dočíst, že marxismus se v „*Egyptě poprvé objevil po revoluci z roku 1919.*“¹ Fakt, že se levicové ideje těšily na Blízkém východě popularitě intelektuálů již mnohem dříve, byl donedávna orientalistikou a jinými vědními obory opomíjený. I z tohoto důvodu jsem se rozhodl pro toto téma diplomové práce. Doufám, že tato studie pomůže zbořit některé stereotypy, které v pohledu na vývoj arabského myšlení v první polovině 20. století stále panují. Zejména přístup k arabské obrodě jako fenoménu čistě nacionalistickému považuji za zavádějící a mylný.

K této práci mě dovedly též přednášky na Ústavu Blízkého východu a Afriky, ve kterých bylo kritické myšlení a originální přístup k dějinám literatury a Blízkého východu základním principem. Bez tohoto vlivu by pravděpodobně tato práce nemohla vzniknout.

Na tomto místě bych se také rád zastavil u názvu diplomové práce, která byla koncipována jako studie o radikalismu jako sociálně-kulturním fenoménu, který ovlivnil vývoj moderní arabské prózy. Při zpracovávání tématu se však ukázalo, o jak inspirativní problematiku se jedná, a tak došlo k modifikaci názvu s tím, že původní záměr a obsahové zaměření bylo zachováno.

---

¹ Beránek, Ondřej, *Vrcholné období surrealismu v Egyptě*, Praha 2004, Diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 28.

Úvod

Události prvního desetiletí 21. století kladou před lidstvo otázku vzájemného soužití různých kulturních okruhů a národností. V případě Blízkého východu se veřejnost dozvídá především o jeho tradiční společnosti, středověké povaze či odlišném hodnotovém žebříčku. Fakt, že Blízký východ a Evropa spolu sdílí nejen prostor Středozemního moře, ale i historický vývoj, je mnohdy opomíjen. Západní orientalistika i média na arabský Blízký východ stále nahlízejí především prizmatem islámu. Podobně i celá řada arabských autorů opomíjí některé zásadní faktory, které ovlivnily vývoj myšlení v regionu. Právě vývoj radikálních levicových idejí ovlivnil arabské myšlení a umění. Práce se zaměřuje v první řadě na vliv anarchismu, který měl nemalý vliv na myšlenkový rozvoj arabských radikálně orientovaných intelektuálů.

Nejzásadnějším intelektuálním projevem v arabském světě konce 19. a začátku 20. století je nepochybně arabská obroda (*nahḍa*). Právě *nahḍa* je ideálním příkladem výše popsaného jevu. Drtivá většina badatelů vnímá *nahḍu* jako fenomén čistě nacionalistický. V západní literatuře se tento obraz pokouší změnit především práce Ilham Khuri-Makdisi², která jako jedna z prvních přináší nový výklad *nahḍy* jakožto fenoménu silně spjatého s rozvojem anarchistických a socialistických idejí v Evropě a jejich recepcí v oblasti východního Středomoří. Díky její práci s raným arabským tiskem jsme schopni udělat si přesnější představu o tom, jakou odezvu tyto radikální ideje na Blízkém východě měly. Ústřední roli v jejich šíření hrála oblast Sýrie a Egypta. Nejprve to byli Syřané, především z oblasti dnešního Libanonu, kteří jako první projevíli zájem o radikální levici. Mnohé z nich okolnosti donutily přesídlit do Egypta, a ten se tak stal jakýmsi pomyslným centrem radikálního myšlení v arabském světě. Důležitý je fakt, že do oblasti Sýrie a Egypta se levicové ideje dostávají velice záhy po jejich etablování v evropském ideovém prostoru. To dokládá právě arabský tisk, kde se již od konce 19. století objevují články zabývající se socialismem či anarchismem.³

Otázku, kterou jsme si kladli, je vliv, jaký měly tyto proudy na kulturní vývoj v oblasti Sýrie a Egypta v první polovině 20. století. Zejména jak patrný byl vliv levicových idejí na arabskou obrodu. Důležitá je otázka continuity a spojení radikálního proudu *nahḍy* s hnutím surrealistů v Egyptě ve 30. a 40. letech. Cílem této práce není detailní rozbor politických či

---

² Dále jen Makdisi.

³ V prostředí konce 19. a počátku 20. století je nutné si uvědomit jistý rozdíl ve vnímání těchto pojmů. Především fakt, že sami anarchisté se považovali za socialisty a o socialismu běžně mluvili jako o systému, který by měl nahradit kapitalismus. Socialismus byl často propagován, a to platí i o Sýrii a Egyptu v první polovině 20. století, skrze anarchistické myslitele.

uměleckých hnutí, ale spíše jakýsi úvod do prostředí radikální levice na Blízkém východě na pozadí kulturního vývoje oblasti v první polovině 20. století.

Vývojem raného radikálního myšlení v Sýrii a Egyptě se zabývá již zmíněná Ilham Makdisi, tudíž drtivou většinu informací k tomuto tématu jsme čerpali především z její monografie *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914*. Aktivitám anarchistů v Egyptě se věnuje Anthony Gorman, především pak článek *Anarchists in Education: The Free Popular University in Egypt (1901)* je cenným zdrojem informací o aktivitách italských anarchistů a jejich vlivu na egyptskou společnost dané doby. Periodickému tisku a jeho vztahu k literatuře se věnuje Elisabeth Kendall v knize *Literature, Journalism and the Avant-garde, intersection in Egypt*. Publikace je ideálním pramenem pro vytvoření přehledu o publikační činnosti různých uměleckých skupin. Pro tuto práci byla klíčová v poznání spojitosti mezi světem *nahdy* a surrealistickým hnutím. Poznatky o anarchismu jsme kromě četby děl anarchistických klasiků čerpali z publikace *Anarchismus* od autorů Ondřeje Slačálka a Václava Tomka. Spisy Karla Marxe a Bedřicha Engelse a některé spisy Lva Trockého byly hlavním zdrojem pro přiblížení teorie marxismu. Byl zde také kladen důraz na vztah marxismu a surrealismu. Ideálním zdrojem k tomuto tématu jsou pak články a knihy Donalda LaCosse a Raymonda Spiteriho, zejména sborník *Surrealism, politics and culture*. K egyptskému surrealistickému hnutí existuje v současnosti řada publikací, a to i v západních jazycích. Z těch v arabštině je důležité zmínit především monografii Samīra Gharība *as-Sirijālīja fī Miṣr* a vydání šesti čísel surrealistické revue *at-Taṭawwur*. V angličtině nám zajímavý pohled nabízí již zmíněný LaCoss či publikace *Personal Modernisms: Anarchist Networks and the Later Avant-garde* od Jamese Gifforda. Ten řadí egyptské surrealisty do anarchistické tradice po bok britských post surrealistů. Ucelený přehled zásadních teoretických textů světových uměleckých směrů nabízí kniha *Art in Theory 1900 – 2000: An Anthology of Changing Ideas*.

V případě tématu této práce nelze odhlédnout od jeho politického aspektu. Vztah mezi teoretiky levicových ideologií a uměním je pro tuto práci zásadní, neboť bez uvedení do této problematiky by nebylo možné pochopit širší rámec práce. Tím se zabývá první kapitola, kde je krátce rozebrán vztah, jaký měly dvě nejvlivnější levicové ideologie dané doby – tedy anarchismus a marxismus. V práci se objevují termíny *radikální levice* a *radikální myšlení*. Termín *radikální myšlení* odpovídá anglickému *radical thought*, který vyjadřuje právě myšlení levicové.⁴ Především pro dobu konce 19. století a první poloviny 20. století platí, že mezi

---

⁴ Zde máme na mysli tradiční vymezení politického spektra zleva doprava: radikální, liberální, konzervativní a

pojmem *radikální* a tím, co dnes považujeme za *radikálně levicový*, se klade rovnítko. Druhá kapitola hledá kořeny radikálního myšlení v oblasti Blízkého východu. Odpovídá na otázku, proč se do oblasti Sýrie a Egypta levicové ideje dostávají velice záhy po jejich etablování v evropském ideovém prostoru. Zaměřuje se na fenomén migrace a s ním spjaté šíření myšlenkových proudů. Na druhou kapitolu přímo navazuje kapitola třetí, která detailněji nahlíží na vztah levicových idejí a *nahdy*. Snaží se poukázat na radikální náboj, jaký tato obroda měla, a na sepjetí mnohých z jejích hlavních představitelů s levicovými proudy a jejich vliv na literární tvorbu některých z nich. Krátce též rozebírá roli, kterou hrálo divadlo. Období vrcholné *nahdy* a její překlenutí do dob následujících zpracovává čtvrtá kapitola. Poslední dvě desetiletí první poloviny 20. století přinesly krizi, která následovala po vyvrcholení *nahdy*. Jednou z reakcí na tuto krizi byl i vznik surrealistického hnutí v Egyptě. O něm, ale i o jeho vztahu k předchozím obdobím, se píše v páté kapitole. Skupina *Umění a svoboda* představuje vrcholnou podobu radikálního umění a literatury v oblasti východního Středomoří v první polovině 20. století. Kapitola se zabývá nejen uměleckou tvorbou jejich členů, ale snaží se i nově nahlížet na ideové pozadí umělců a literátů sdružených kolem egyptských surrealistů.

---

reakční. <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3401803495.html>.

1. Umělecké žánry a radikální levice

Během konce 19. století se (nejen) v Evropě začaly formovat myšlenky, které dostaly atribut „radikální“. Pochopitelně „radikální“ názory na uspořádání společnosti, touha po její změně, či se vůči ní jen nějakým způsobem vymezit, jsou člověku vlastní již od samého vzniku společnosti jako takové. Hluboká analýza tohoto fenoménu však není cílem naší práce. Tato práce se zabývá radikálním myšlením jakožto moderním fenoménem, který souvisel zejména se vznikem radikální politické levice, především s anarchismem a socialismem.⁵ Některé objevy bořily staré náboženské představy a společnost, v níž se již prosadil kapitalismus, měla podle mnohých intelektuálů směřovat jiným směrem, než tomu bylo doposud. Století páry přineslo mnoho nových zjištění téměř ve všech oblastech lidského poznání. Nová společenská situace přirozeně vyžadovala odezvu umělců a literátů, z nichž někteří byli s radikálními politickými postoji spjati či je reflektovali ve svých dílech.

Ruský aristokrat, vědec a významný teoretik anarchismu Petr Kropotkin (1842-1921)⁶ roku 1880 ve svém pamfletu *Apel na mladé* zahrnul umělce mezi klíčové postavy sociální revoluce. Naléhal na ně a zpochybňoval možnost umělců zůstat neutrální v boji za svobodu a sociální spravedlnost.⁷ Spojení revolty, touhy po společenské změně a umění je lidstvu známé od nepaměti. Od zbojníků (*ša'ālīk*) v poušti arabského poloostrova, přes Tristana Tzaru až po Banksyho můžeme mluvit o umění, které se vůči společnosti vymezuje, kritizuje ji a zaujímá vůči ní radikální stanoviska, která jsou vyjádřena explicitně či pouze formou projevu.

Především zbojnická poezie (*šī'r aš-ša'ālīk*) představuje na naší cestě po stopách radikálního myšlení v arabském prostředí významný mezník. Není záměrem této práce se jí hlouběji zabývat, nicméně nám může pomoci vymezit termín „radikální umění“. Především způsob, jakým zbojnická poezie boří zaběhnutá jazyková klišé, je nápadně blízký revolučnímu přístupu surrealistů k literární tvorbě.

Zbojnickou poezií se ve své monografii *ar-Ru'ā al-muqanna'a* (Maskované pohledy) zabývá Kamāl Abū Dīb.⁸ V ní označuje zbojnickou poezii moderním termínem *math-thaqāfa al-muḍādda* tedy „kontrakultura“.⁹ Je až neuvěřitelné, jak přesně lze tento termín aplikovat na

⁵ Především s jeho marxistickou variantou.

⁶ Životopisná data uvádím v případě, že se dají dohledat.

⁷ Antliff, Allan, *Anarchy and art: From the Paris Commune to the Fall of the Berlin Wall*, Arsenal Pulp Press 2007, s. 11.

⁸ Abū Dīb, Kamāl, *ar-Ru'ā al-muqanna'a: naḥwa manhağ binjawī fī dirāsāt aš-šī'r al-ğāhīlī* (Maskované pohledy: strukturalistická metoda ve studijích předislámské poezie), al-Haj'a al-miṣrīja al-amma li 'l-kitāb 1986.

⁹ Termín „kontrakultura“ poprvé užil Theodore Rozsak (1933-2011) ve své knize *The Making of Counter Culture* na konci šedesátých let 20. století.

zbojnickou poezii. Právě v arabské poušti, kde „základní princip pro vznik kultury existoval pouze v rámci společenské, ekonomické a politické jednoty kmene“¹⁰, představuje odmítnutí této základní jednotky rozpor se všemi danými pravidly. Rovná se zamítnutí všech společenských norem i jistot. Poezie zbojníků byla prvním individuálním uměleckým projevem arabských předislámských básníků, jejichž život byl spjat s pouští, a kteří se v důsledku svých postojů ocitali na okraji společnosti. Její radikální náboj spočívá především v tom, že stojí v naprostém rozporu se společností a východiska – jak umělecká, tak společenská – hledá mimo ni. Právě to je základní koncept radikálního myšlení, potažmo radikálního umění. Nejdříve je potřeba bořit (opustit svou společnost – rod, kmen, klan), a poté tvořit od začátku na novém základu. Tím se básník stává aktivistou, individualitou, která vystupuje z masy (kmene či společnosti). To se projevuje i v uměleckém vyjádření – místa, která existovala pouze jako prostor kolektivních dějin kmene, dostávají individuální rozměr. Zbojník se i se svojí ostrou kritikou v podobě básně stává nebezpečím pro kmen tím, že zpochybňuje celou jeho strukturu.

Role umění ve vzpouře proti kmenu na arabské poušti se neliší od jeho role v novověku. Někteří radikální myslitelé se dokonce domnívají, že umění dokáže mnohem lépe upozornit na chyby společnosti a představuje větší hrozbu pro establishment než leckterý zapálený revolucionář.¹¹ Tato představa je typická zejména pro anarchistické myšlení, kde umění hraje od vzniku hnutí až do jeho současnosti důležitou roli. Jak je patrné z postoje Petra Kropotkina, radikální myslitelé se uměním zabývali. To samé lze říci i naopak – umělci se zabývali radikálním myšlením.

Jako příklad nám poslouží francouzský malíř a aktivní účastník událostí Pařížské komuny roku 1871, Gustave Courbet (1819-1877). Obrazy jako *Rozbíječi kamenů* či *Pohřeb v Ornans* šokovaly pařížskou veřejnost vyobrazením chudoby i svým zpracováním. Courbet je v dějinách vztahů radikální levice a umění důležitou postavou i proto, že on sám inspiroval Pierre-Josepha Proudhona (1809-1865) k napsání statě *O principu umění a jeho osudu ve společnosti*. Proudhon v ní vyjadřuje, že:

„Úkolem umění je varovat nás, obdivovat nás, učit nás, donutit nás se stydět tím, že nás konfrontuje se zrcadlem našeho vlastního vědomí. Nekonečné ve svých zdrojích, nekonečné ve svém vývoji bude chráněno před jakýmkoli pokřivením. Takové umění nemá možnost

---

¹⁰ Abū Dīb, K., s. 575.

¹¹ Tento názor vyslovila Emma Goldman (1869-1940). Antliff, A., s. 12.

degenerovat nebo být umlčeno.“¹²

Tato Proudhonova slova korespondují s představou mnoha reformátorů, malířů a literátů o tom, jakou roli by umění mělo ve společnosti mít, a zcela zapadají do širšího ideového kontextu 2. poloviny 19. století.

Dalším umělcem, jehož jméno je tradičně spojováno s radikálním myšlením, je představitel literárního naturalismu, pařížský spisovatel a žurnalista Émile Zola (1840-1902). Jeho postoje se však od Proudhonových lišily. Zatímco Proudhon vyjadřoval názor, že umění má ukazovat lidem ideál a dopomáhat nám se k tomuto ideálu dostat, Zola byl zarytým stoupencem individualismu a nehodlal umělecké vyjádření podřizovat vyšší cílům. Zola ve svém pamfletu *Proudhon a Courbet* píše: „*Moje umění je negací společnosti, podtržením individuality, nezávislé na všech společenských pravidlech a zvycích.*“¹³ Ve výše zmíněném pamfletu Zola píše o jeho podpoře anarchistické ideje - zde se shoduje s Proudhonem -, ale jedním dechem dodává, že představa umění, jak je Proudhon chápe, je uvězněna ve službách společenskému dobru. Zola naopak viděl anarchismus v originalitě stylu, kdy stylistická inovace jasně dokazovala autorovo odhodlání bojovat za svoji svobodu.¹⁴ Tento konflikt mezi Zolou a Proudhonem ohledně pojetí umění je svým způsobem typický. Stačí si vzpomenout, jak složitý byl vztah André Bretona (1896-1966) s Komunistickou stranou Francie. Nicméně rozpor mezi názory Zoly a Proudhona nakonec srovnal sám Courbet, který se během dnů Pařížské komuny stal hlavním představitelem Umělecké federace. Jeho závěr byl takový, že ve svobodné společnosti bude absolutní svoboda vyjádření, a neviděl tedy konflikt mezi Zolou a jeho obhajobou umělcova práva vyjadřovat se jakým stylem chce, a Proudhonovou požadovanou angažovaností.¹⁵ Courbetův závěr platí nejen pro dny Pařížské komuny. Jak je patrné, radikální myšlení se může projevovat jak formou, tak obsahem a ne vždy musí být explicitně vyjádřeno.

Množství umělců, kteří byli s radikální levicí spjatí, je nepřehledné. Někteří se sami podíleli na formování radikálních názorů – jako již zmiňovaný André Breton, který společně se Lvem Trockým (1879-1940)¹⁶ napsal manifest *Pour un art indépendant révolutionnaire*. V tomto ohledu nelze přehlížet roli umění během revoluce v Rusku. Je nutné podotknout, že vztah radikálních revolucionářů, sovětského aparátu a umění byl velice komplikovaný.

---

¹² Tamtéž, s. 27.

¹³ Tamtéž, s. 29.

¹⁴ Tamtéž, s. 30.

¹⁵ Tamtéž, s. 33.

¹⁶ Dokument byl podepsán A. Bretonem a Diegem Riverou, avšak přepokládá se, že Trocký byl skutečný spoluautor manifestu.

Dokonce se odvažujeme tvrdit, že zejména bolševici stáli vůči radikálnímu umění ve výsledku v opozici – vždyť to byli právě oni, kdo chtěl umění spoutat a zcela podřídit úřednické mašinérii tzv. diktatury proletariátu. Tyto tendence se projeví již v samotných dnech říjnové revoluce. Anarchistické kluby, které byly zřizovány během revoluce v sídlech ruských boháčů a které sloužily jako lidová muzea či čítárny, byly brutálně vyklíženy Čekou. Tento osud měl i Dům Anarchie v Morozovově sídle v Moskvě. Dům Anarchie bylo významné centrum anarchistického hnutí během revoluce. Právě zde vycházely noviny *Anarkhija*. Zde se scházeli umělci ruské avantgardy, pro které raison d'être jejich tvorby nebyl marxismus nýbrž anarchismus.¹⁷ Na tomto místě je vhodné poukázat na centrální koncept komunitního centra typický pro anarchistické projekty. Ať už se jednalo o lidové univerzity, čítárny či v současnosti o squatty. Právě tento koncept je pojítka mezi radikálním uměním napříč regiony a staletími.¹⁸

Nicméně ať už je role marxismu v dějinách radikálního myšlení a jeho vztahu k umění jakkoli komplikovaná, bylo by chybné se tímto nezabývat. Marxističtí myslitelé, zejména Lev Trocký, patří k předním radikálním intelektuálům zabývajících se uměním. Spojení Trockého se surrealistickým hnutím, jedním z nejradikálnějších konceptů v dějinách umění, je ukázkovým příkladem. Trocký oproti pozdějšímu přístupu bolševického establishmentu i některých umělců samotných nechtěl udělat tlustou čáru za „buržoazním“ uměním a říká:

„Odmítnout umění, jakožto prostředek k představování a zobrazování znalosti, jenom kvůli odporu ke kontemplativnímu a impresionistickému buržoaznímu umění posledních několika dekád, znamená vytrhnout z rukou třídy budující novou společnost její nejdůležitější zbraň.“ Trocký pokračuje v radikálním tónu a vzdaluje se na míle daleko od pozdějšího proletářského socialismu: *„Umění není zrcadlo, ale kladivo: neodráží, ale tvaruje.“*¹⁹

Opět se zde setkáváme s konceptem kontrakultury, který jsme si vymezili na příkladu zbojnické poezie starých Arabů.

Radikální myšlení ve 20. století hrálo důležitou roli ve vztahu k uměleckým žánrům. Nepřeberné množství malířů a spisovatelů bylo tímto myšlením ovlivněno, což se projevilo na jejich uměleckém vyjádření. Jakým způsobem formovaly radikální směry arabskou literaturu a umění v první polovině 20. století je tématem následujících řádek.

---

¹⁷ Bohužel pozdější výklady, pozměněné agresivní bolševickou propagandou, tento fakt popírají. Antliff, A., s. 71.

¹⁸ Srovnejme např. lidové čítárny v Libanonu na přelomu 19. a 20. století s moskevským Domem Anarchie a pražským kulturně-sociálním centrem Klinika.

¹⁹ Harrison, Charles a Wood, Paul J., *Art in Theory 1900-2000: An Anthology of Changing Ideas*. Wiley, 2003, s. 426.

2. Kořeny radikální levice na Blízkém východě

Vznik radikálního levicového myšlení, především tedy myšlenek socialismu a anarchismu, je nutné chápat jako touhu po reformě. Právě reforma byla klíčovým pojmem v 19. století. Pokud si zasadíme reformu do kontextu dějin Osmanské říše či Blízkého východu, dovede nás to k závěru, že přelom 19. a 20. století rovná se reforma. Tyto názorové směry, v mnohém si blízké, ale zároveň i odlišné, se v prostředí vzrušujícího 19. století staly často skloňovaným výrazem v rámci politického slovníku. Vzhledem k potřebám doby byly oba směry často spojovány a jejich hranice se překrývaly – toto tvrzení platí jak pro Evropu, tak pro oblast Blízkého východu.²⁰ Zejména anarchismus měl na konci 19. a na počátku 20. století obrovský vliv na intelektuální kruhy po celém světě (minimálně jako diskutované téma) a stejně tak ať už přímo nebo nepřímo ovlivnil řadu umělců – malířů, spisovatelů a dramatiků. Pochopitelně se tento vliv rozšířil i v oblasti Blízkého východu, který se právě v této době začleňoval do stále více globální světové ekonomiky, a tudíž i do globalizovaného světa idejí, který vznikal paralelně. Italský anarchista Dr. Enrico Insabato, který působil v Egyptě, se dokonce domníval, že anarchismus je ideální nástroj k rozvíjení vztahů mezi Evropou a Východem. Vztahů, které na rozdíl od kapitalismu nebudou založeny na vykořisťování.²¹

Mezi významné, ne-li zcela nejvýznamnější faktory patřila v ohledu šíření myšlenek v oblasti východního Středomoří migrace. Ta zde na sklonku 19. století probíhala ve velké míře. Jedním dechem je nutné dodat, že oboustranným směrem a za účasti téměř všech společenských vrstev. Unikátním produktem migrace byl nadstandartní vztah mezi dělníky a intelektuály. Abychom tento fenomén a jeho vztah k radikálnímu myšlení demonstrovali dostatečně, je vhodné si přiblížit politicko-hospodářskou situaci, která v regionu Blízkého východu, zejména v Egyptě a Sýrii, panovala. Zároveň si přiblížíme některé projekty, které byly iniciovány ze strany levicově smýšlejících migrantů.

---

²⁰ v článku *Al-Ištirākijūn wa 'l-fawḍawijūn* (Socialisté a anarchisté) v periodiku *al-Muqataḥf* (Výběr), autor píše o anarchismu a socialismu jako o dvou sektách (*tā'ifa*), Khuri-Makdisi, Ilham, *Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism*, University of California Press 2010, s. 38.

²¹ Gorman, Anthony, „Diverse in race, religion and nationality...but united in aspirations of civil progress“: the anarchist movement in Egypt 1860-1940, in: *Anarchism and Syndicalism in the Colonial and Postcolonial World, 1870-1940: The Praxis of National Liberation, Internationalism and Social Revolution*, Brill 2010, s.11.

2.1. Egypt

Egypt za vlády osmanského místodržícího Muḥammada ʿAlīho (vládl 1805-1848) paši procházel řadou změn. Provincie získala na Istanbulu de facto samostatnost, a tak měl Muḥammad ʿAlī volné ruce k tomu, aby v Egyptě spustil mechanismus reforem a započal s modernizačními projekty. Uvědomoval si, ostatně stejně jako sultán, že zejména ekonomický rozvoj je to, čím Evropa předstihla Osmanskou říši. Za účelem nastartování reforem zval Muḥammad ʿAlī do Egypta evropské vzdělance, někteří z nich snad byli stoupenci utopistického socialisty Henriho de Saint-Simona (1760-1825).²² Muḥammad ʿAlī zahájil proces, jehož důsledky nemohl odhadnout. Tím, že zval vzdělance a podporoval tisk, se do Egypta dostaly a následně šířily nové myšlenky z Evropy. Muḥammad ʿAlī zamýšlel, že tisk bude sloužit jeho potřebám, avšak právě tisk sloužil jako kanál, který napomáhal k svobodné výměně a formování názorů. Nejprve se do Egypta dostávaly ideje z Itálie a Francie – právě učitelé z těchto zemí byli do Egypta zváni mezi prvními.²³ Stejně tak napomohly cesty obyvatel Osmanské říše šíření myšlenek z Evropy. Z původního záměru získat překlady technických a vojenských děl a získat specialisty zejména v těchto oborech nakonec vznikla moderní egyptská inteligence. Rozvoj pokračoval i za jeho nástupců ʿAbbāse paši, Saʿīda paši a chedíva Ismaʿīla. Egypt se začlenil do globalizovaného hospodářství a projekty jako stavba Suezského průplavu tento proces ještě urychlovaly. Tyto projekty nabízely nespočet pracovních příležitostí a pro mnohé dělníky z Evropy se tak Egypt stal středomořským Eldorádem. V zemi probíhal stavební boom, začínala industrializace a rozvoj obchodu.²⁴ Tyto změny měly vliv i na tradiční cechovní struktury. Pod vlivem přibývajícího zahraničního obchodu, zejména importu a zahraničních investic do místního průmyslu, se změnila společenská role cechů a tím i charakter dělnické třídy.²⁵

Středobodem se stala Alexandrie. Právě do ní vplouvaly a z ní vyplouvaly lodě s migranty. Pro doplnění představy, jaký skok město během několika let zaznamenalo, si uveďme, že v roce 1845 vplulo do alexandrijského přístavu 62 parníků, zatímco už v roce 1865 to bylo parníků 1145.²⁶ Počet italských řemeslníků a dělníků ve městě na konci 19. století čítal na 12 tisíc osob. Mezi italskými dělníky, řemeslníky a menšími obchodníky bylo mnoho z těch, kteří se po boku intelektuálů stávali hlavními nositeli radikálních idejí. Italští imigranti z řad

---

²² Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Oxford University Press 1970, s. 53.

²³ Tamtéž.

²⁴ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 117.

²⁵ Gorman, A., 2010, s. 20.

²⁶ Gombár, Eduard, *Dějiny Egypta*, Nakladatelství Lidové noviny 2009, s. 447.

výše zmíněných skupin byli pod vlivem názorů ruského anarchisty Michaila Bakunina (1814-1876) a alexandrijské spolky *I Adelphotis ton Ergaton* či *Fratellanza Artigiana Italiana*avstoupily do konce roku 1876 do Internacionály,inspirovány událostmi Pařížské komuny.²⁷ Alexandrie se tak může řadit spolu s Rio De Janeirem a New Jersey mezi jednu z nejdůležitějších lokalit, která pomáhala globalizaci radikálního myšlení.²⁸ Spolky radikálů, jak dokládají i některé jejich projekty, nestály mimo společnost a nejednalo se pouze o okrajová hnutí, která neměla vliv na místní obyvatelstvo a které toto obyvatelstvo neignorovalo. Vždyť italští anarchisté, mezi nimi Errico Malatesta (1853-1932) ²⁹, se účastnili po boku Egyptanů bojů proti britské okupaci. Zejména anarchisté se stavěli proti imperialismu a kolonialismu, a tudíž byli ochotni podpořit i lokální a ahistorický nacionalismus, jako tomu bylo v případě Egypta. Mezi projekty, které měly širší dopad na egyptskou společnost, se řadí též zřízení Svobodné lidové univerzity. Tento projekt, stejně jako italská anarchistická komunita v Egyptě, si zaslouží naši větší pozornost.

---

²⁷ Gorman, Anthony, Anarchists in Education: The Free Popular University in Egypt (1901), *Middle Eastern Studies*, volume 41, issue 3, 2005, s. 305.

²⁸ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 131.

²⁹ Italský revolucionář a významný anarchistický myslitel, který strávil část svého života v Egyptě.

2.1.1. Italští anarchisté

V Egyptě od 70. let 19. století působila poměrně velká a aktivní skupina italských anarchistů. Ti pocházeli nejen z řad italských dělníků či řemeslníků, ale byli mezi nimi i doktoři, právníci, žurnalisté či spisovatelé.³⁰ Někteří se v Egyptě nezdrželi déle než pár týdnů, jiní zde působili desítky let. Znamý italský anarchista Pietro Gori patří do první a zároveň menší skupiny. V roce 1904 projel Egypt a Palestinu na svém přednáškovém turné.³¹ Naopak postavy jako Pietro Vasai či Luigi Galleani strávily v Egyptě mnoho let a staly se klíčovými postavami popisovaného hnutí.

Anarchismus, který se mezi radikálními proudy dostával v Evropě do popředí, byl stále více trnem v oku evropských vlád. Proto byli evropští anarchisté nuceni žádat o politický azyl na opačné straně Středozemního moře. Egypt se zdál být ideálním útočištěm. To platilo i pro Egypt pod britskou okupací – Británie se totiž odmítla účastnit mezinárodního honu na anarchisty a nepodepsala úmluvy o policejní spolupráci. To však neznamenovalo, že by anarchisté měli v Egyptě zcela volné působiště. Pravdou ale zůstává, že nebyli perzekuováni v takové míře a ve srovnání se situací v Evropě se těšili relativní volnosti.³² Větší perzekuce se dočkali anarchisté až během první světové války v období britského protektorátu. Díky těmto specifickým podmínkám se v Egyptě vytvořila početná skupina anarchistů, soustředěná zejména do alexandrijské národnostně rozmanité čtvrti Muḥarram bej. Alexandrie se tak stala neoficiálním hlavním městem italského anarchismu mimo Itálii. Anarchistické ideály byly realizovány v prvé řadě v početných dělnických organizacích, kde radikální propaganda, kterou anarchisté šířili, dopadala na úrodnou půdu.

V roce 1860 vznikla *Società Operaio Italiana*, první organizace bojující za práva dělníků, která nabyla politického charakteru. Organizace *Pensiero ed Azione* složená z veteránů Garibaldových jednotek byla uznána jako oficiální pobočka První internacionály v Egyptě, jejímiž členy se staly i další egyptské organizace. Tato antiautoritářská organizace působila nejen v Alexandrii a Káhiře, ale i v Ismaíliji a Port Saídu.³³ Centrum dění však zůstávalo v Alexandrii. Právě zde vycházely první anarchistické noviny v italštině mimo území Itálie. Italové byli publikačně aktivní a jejich činnost přispívala k rozmanitosti tehdejšího egyptského tisku. Mezi nejvýznamnější anarchistická periodika patřily dvojjazyčné noviny *La Tribune Libre/La Tribuna Libera* či *L'Idea.L'Idea* byla distribuována zdarma a tiskla se v

---

³⁰ Gorman, A., 2010, s.10.

³¹ Tamtéž, s. 7.

³² Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 116.

³³ Gorman, A., 2010, s. 4.

neuvěřitelném nákladu 2000 kusů,³⁴ první výtisk *La Tribuna* byl v nákladu tisíce kusů.³⁵

Neměli bychom opomíjet fakt, že italští radikálové směřovali svoji propagandu i na místní obyvatelstvo. Jejich pozornost byla zaměřena především na práva dělníků. Tak například traktát o špatném zacházení se zaměstnanci v obchodním domě Tiring v Káhiře vyšel mimo jiné i v arabštině; mnoho dalších publikací (knih, pamfletů) bylo publikováno na počátku 20. století anarchisty v arabštině. Výše zmíněná *Pensiero ed Azione* vydávala propagandistické materiály v turečtině a arabštině.³⁶ Měsíc vycházely v dvojjazyčném vydání noviny s příznačným názvem *Malesc...Bukra!*.³⁷

Jejich interakce s egyptským prostředím byla sice omezená – většina anarchistických periodik a propagačních materiálů vycházela v italštině – ale to neznamena, že neexistovala. Anarchisté se snažili zakládat tzv. ligy odporu (*leghe di resistenza*), které by pomáhaly dělníkům s organizováním a financováním stávek; tyto ligy nebyly nijak omezeny národnostně a právě zde se měli možnost egyptští dělníci radikalizovat. Nejvíce se radikální proudy, především anarchosyndikalismus, šířily pomocí mezinárodních smíšených odborů (*niqāba muchtalifa*). Jednou z takových organizací byla *Mezinárodní unie dělníků a zaměstnanců*. Vedení *Unie* bylo složeno z pěti Řeků, pěti Egyptanů, dvou Syřanů, jednoho Itala a Arména. Na zahajující schůzi *Mezinárodní unie dělníků a zaměstnanců* v roce 1909 řečníci adresovali důležitost kolektivní akce a mezinárodní solidarity více než dvěma tisícům posluchačů v arabštině, francouzštině, řečtině, italštině a němčině.³⁸ Na samotných shromážděních, která anarchisté pořádali, se podle záznamů italského konzulátu scházelo 80-200 lidí, na přednášce *Chléb a svoboda v dělnických revolucích* se podle stejné instituce sešel „obrovský dav“ posluchačů.³⁹

Anarchistické aktivity na poli vzdělávání patří nepochybně k tomu nejzajímavějšímu, co mohlo hnutí egyptské společnosti nabídnout. Mezi první vzdělávací instituce, které anarchisté v Egyptě založili, byl *Circolo europeo di studii sociali*,⁴⁰ mimoto vznikaly lidové čítárny a diskusní kroužky. Zdaleka nejzajímavějším a patrně i jedním z nejvlivnějších projektů bylo založení tzv. lidové univerzity v Alexandrii. V čase svého vzniku měl tento projekt silnou podporu nejen u radikálního tisku, ale i v arabském řadovém tisku a napříč celou společností bez ohledu na národnost či náboženské vyznání.⁴¹

---

³⁴ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 127.

³⁵ Z počtu tisíce kusů jich 600 putovalo do zahraničí. Gorman, A., 2010, s. 17.

³⁶ Tamtéž, s. 5.

³⁷ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 128.

³⁸ Gorman, A., 2010, s. 22.

³⁹ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 127.

⁴⁰ Založen 1881. Gorman, A., 2010, s. 8.

⁴¹ Tamtéž, s. 18.

Svobodná lidová univerzita (*Universita Popolare Libera*, dále SLU) v Alexandrii byla založena 26. května 1901. Hlavními iniciátory založení této instituce byli italští anarchisté a pokrokově smýšlející osobnosti z řad egyptského establishmentu.⁴² Zahajovací ceremonii, která proběhla v divadle Zizinia v Alexandrii za účasti mnoha významných lidí jak z řad Egyptanů, tak cizinců žijících v Alexandrii, odstartoval projev Dr. Onforia Abbate paši (1824-1915). Založení Svobodné lidové univerzity patřilo k jednomu z nejradikálnějších projektů v celé středomořské oblasti. Je sice skutečností, že tento projekt měl krátké trvání a nepřízní osudu se změnil z radikálního počínu na instituci ryze sloužící zájmům středních a vyšších tříd. Avšak fakt, že v Alexandrii mohla, byť jen na omezenou dobu, vzniknout instituce založená na antiautoritářských principech, která měla sloužit všem etnickým, náboženským a sociálním skupinám, je zcela zásadní. Její cíle, vedle mnoha radikálních požadavků, ve svém úvodním proslovu uvedl již zmíněný Onforio Abbate paša: „...*přivést lidského ducha ke spravedlnosti, abychom dosáhli spravedlivějších vztahů v širší společnosti i v komunitě.*“⁴³

I přes to, že z radikálních kruhů byli v SLU neaktivnější anarchisté z Itálie, nejvíce vlivné byly ideje myslitele francouzského. Oním myslitelem byl francouzský anarchist a světoznámý geograf Eliséé Reclus (1830-1905).⁴⁴ Ten se zabýval vlivem vzdělání na společnost na mnoha stranách svých knih a pamfletů. Reclus viděl ve vzdělání nutnost k dosažení společenské stability: „*Rovnováha společnosti je narušena jen proto, že jednotlivcům jsou kladeny zábrany v jejich svobodném rozvíjení.*“⁴⁵ Reclus sám vyučoval na Svobodné univerzitě v Bruselu; poté, co byl nucen odejít, se podílel se na založení Nové univerzity, kde vyučoval až do své smrti.

Reclus byl pro univerzitu hlavním zdrojem inspirace, ale na přednáškách se rozebíraly názory mnoha dalších intelektuálů. Posluchačům univerzity byly přiblíženy ideje Michaila Bakunina, analyzovala se díla Saint-Simona, Fouriera (1772-1837), Owena (1771-1858), Lasalle (1825-1864) a Marxe (1818-1883). Univerzita nabízela lekce o feminismu, evoluci, divadlu, stávkách a radikálním dělnickém hnutí.⁴⁶

Otázkou zůstává, jak silný byl na SLU arabský prvek. Nepopíratelné je, že univerzita se nestavěla - už ze své internacionální podstaty - k místním studentům zády. Podobná situace panovala v radě univerzity, ve které byly i některé egyptské osobnosti, jako např. ʿUthmān efendi a Muḥammad Ajjūb bej. V seznamu učitelů se objevuje ʿAbduh Badrān, který vypsál

---

⁴² I toto dokládá vliv, jaký radikální myšlení v dané době mělo!

⁴³ Gorman, A., 2005, s. 303.

⁴⁴ Tamtéž, s. 307.

⁴⁵ Tomek, Václav a Slačálek, Ondřej, *Anarchismus: Svoboda proti moci*, Vyšehrad 2006, s. 170.

⁴⁶ Khuri-Makdisi, I., 2010. s. 122.

přednášku v arabštině na téma „dělník“.⁴⁷ Arabština spolu s italštinou, řečtinou a francouzštinou patřila mezi jazyky, které se na SLU vyučovaly. Naučit egyptské dělníky cizí jazyk a naopak přistěhovalé dělníky arabštinu, rozšiřovat kulturní obzory a bořit předsudky - to bylo posláním SLU. Vždyť jeden z cílů instituce byl „rozšíření vědy a literatury mezi lidové vrstvy“⁴⁸ a univerzita dokonce disponovala veřejnou čítárnou, zaměřenou na světovou a radikální literaturu a anarchistické časopisy z celého světa. Jak velký dopad měly tyto vysoké cíle na místní lidové vrstvy či na místní vzdělance, se bohužel přesně nedozvíme. Pravdou je, že arabský prvek se během prvních deseti let z univerzity téměř vytratil, stejně jako se vytratil radikální náboj a princip vzdělání „zdola“. Kurzů v arabštině bylo během několika let pouhých tři oproti čtyřiceti jednomu v italštině a dvaceti šesti ve francouzštině. Paralelně s úbytkem arabského živlu v SLU projekt opouští, přes opětovné snahy získat na SLU vliv zpět, i Vasai a ostatní anarchisté.⁴⁹

Ať už byl v důsledku vliv SLU jakýkoli, podstatné je, že tento projekt vznikl a může nám posloužit k dokreslení intelektuální atmosféry v multikulturním prostředí Egypta dané doby. Bez pochyby je, že projekt v době svého vzniku byl v centru pozornosti a že na něm participovala široká veřejnost. Toto tvrzení dokládá způsob, jakým byla univerzita financována – autonomně, bez podpory oficiálních institucí.⁵⁰ Univerzita měla po dvou letech fungování 1500 studentů, z čehož 800 byly ženy. Poselství univerzity se měnilo společně s členy její rady a dalo by se říci, že během deseti let existence se její podstata zcela přetavila. Na druhé straně i po odchodu většiny radikálů z rady univerzity, v dobách, kdy již univerzita vzdělávala spíše obchodníky a úředníky, si univerzita zachovala něco ze svého původního radikálního rázu. To dokládá řada přednášek o radikálních myslitelích, které zůstaly na programu univerzity, i událost z roku 1909, kdy SLU pořádala setkání na protest proti uvěznění španělského anarchisty Francisca Ferrera.⁵¹ V neposlední řadě sloužila univerzita jako zdroj inspirace. Egyptské národní hnutí v ní vidělo cestu, jakou vzdělávat masy. Byla to SLU, která sloužila jako vzor, když členové tohoto hnutí v roce 1905 zakládali *Nādī al-madāris al-‘uljā* (Klub vysokých škol).⁵²

Italští anarchisté byli dominantním prvkem v mozaice radikálních elementů v Egyptě na přelomu 19. a 20. století. Zanechali bychom však mozaiku neúplnou, pokud bychom nezmínili i další přistěhovalé národnostní skupiny, které se značnou měrou podílely na šíření

---

⁴⁷ Tamtéž, s. 122.

⁴⁸ Gorman, A., 2005, s. 308.

⁴⁹ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 123.

⁵⁰ Gorman, A., 2005, s. 308.

⁵¹ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 126.

⁵² Gorman, A., 2010, s.19.

radikálního myšlení v Egyptě. Byli to radikálové původu řeckého, kteří založili výše zmíněnou organizaci *I Adelphotis ton Ergaton*, a bratři Vourzonidové společně s anarchistou židovského původu Solomonem Goldbergem organizovali snad nejúspěšnější stávkou v popisovaném období.⁵³ Mezi další můžeme počítat členy komunity francouzské, německé a židovské.

Ať už to byli Egypťané, kteří odcházeli vzdělávat se do Evropy nebo italští dělníci, všechny skupiny, které migrovaly mezi Egyptem a Evropou se podílely na šíření nových myšlenek. To dalo vznik intelektuálnímu a společenskému podhoubí, které mělo nejedno východisko. My se dále v naší práci budeme zabývat několika z nich, zejména z pohledu literatury. V tomto ohledu byli důležití intelektuálové, novináři a spisovatelé přicházející do Egypta ze Sýrie. Těm bychom se chtěli věnovat v následujících odstavcích.

---

⁵³ Stávka baličů cigaret v letech 1899 až 1900. Více k tématu viz Gorman, A., 2010.

2.2. Sýrie

„Emigrace přinesla Sýrii tři přední výdobytky civilizace - a to trochu bohatství, pár nových myšlenek a spoustu divných nemocí.“ (Amīn Rīḥānī, *Book of Khalid*)

Oblasti Sýrie, nebo přesněji tzv. Velké Sýrie,⁵⁴ byly na konci 19. století, na rozdíl od Egypta, pevně integrovány do Osmanské říše. Byl by však omyl myslet si, že tento fakt zabránil evropským mocnostem v prosazování svých zájmů. Zejména britský a francouzský vliv byl na vzestupu. V Sýrii byla dominantní Francie, která zde měla oporu v části maronitského obyvatelstva. Francouzi se v zemi angažovali ve výstavbě železnic a během let 1892 až 1911 dokončili na pět nových železničních spojení. Důležitým zemědělským a obchodním artiklem bylo hedvábí. Moruše byly vysázeny na polovině obdělávané půdy a bejrútský přístav, který se stal předním libanonským přístavem díky tomu, že v něm mohly kotvit moderní parníky s hlubokým ponorem, byl především místem vývozu hedvábí, jež tvořilo 50% objemu všeho vyvezeného zboží.⁵⁵ Dalším vývozním artiklem byl tabák, jehož produkce se taktéž nacházela ve francouzských rukách. Francouzské banky hrály významnou roli při hospodářském ovládnutí země. Zvláštní postavení v rámci Sýrie měl Horský Libanon. Ten pod správou *mutašarrifa* (správce provincie) tvořil autonomní sandžak. Libanon prožíval období prosperity a jeho populace rostla. Zároveň byla důležitým faktorem migrace, která v tomto období nabyla masového rázu. Mezi roky 1860 až 1915 emigrovala celá čtvrtina populace Libanonu. První vlna emigrantů odešla do Egypta, poté následoval americký kontinent. Do Jižní i Severní Ameriky postupně odešlo až 120 000 lidí.⁵⁶

Od roku 1875 vládl v Cařihradu sultán Abdülhamit II. (vládl 1875-1909), jehož centralizační snahy a v neposlední řadě také paranoia stály za větší kontrolou obyvatel říše. Důvodem odchodu řady intelektuálů do zahraničí se stala cenzura, kterou roku 1888 sultán zavedl. Slova jako *revoluce*, *ústava* či *parlament* byla z tisku odstraněna.⁵⁷ Po prohrané rusko-osmanské válce nesměla na následujících pět let (tedy do roku 1883) vycházet žádná nová periodika.⁵⁸ Je pochopitelné, že za těchto podmínek bylo nuceno mnoho intelektuálů opustit Sýrii, aby mohli publikovat články a eseje v zahraničí. V emigraci se tak ocitla velká část libanonských elit. Podstatným faktorem pro rozvoj intelektuálních kapacit v Libanonu byla

⁵⁴ Ekvivalent k arabskému *Bilād aš-Šām*.

⁵⁵ Gombár, Eduard, *Moderní dějiny islámských zemí*, Nakladatelství Karolinum 1999, str. 311.

⁵⁶ Tamtéž, s. 313.

⁵⁷ Tamtéž, s. 276.

⁵⁸ Výjimkou byla pouze dvě – maronitský *al-Miṣbāḥ* (Lampa) a ortodoxní *al-Hadīja* (Dárek). Ayalon, Ami, *The Press in the Arab Middle East: A History*, Oxford University Press 1995, s. 39.

misijní činnost.

Katolické mise se snažily upevnit vztah s místní maronitskou církví, která se roku 1736 spojila s Římem. Právě skrze katolické školy se šířilo do Sýrie velké množství evropských idejí.⁵⁹ Vysoké školy, které misionáři zakládaly, byly centry progresivního myšlení. Zde, stejně jako v případě egyptského tisku platí, že původní záměr se „vymkl kontrole“, a tak se i z církevních univerzit stávala místa pokrokového myšlení. Jako příklad za všechny můžeme uvést bejrútskou Syrian Protestant College, na které se veřejně diskutovalo o Darwinově evoluční teorii, což přirozeně vzbuzovalo nevěli církevních hodnostářů. Absolventi misijních univerzit stáli na počátku arabské obrody – *nahdy*.

Jak byla pro oblast Egypta dominantní imigrace, je pro Sýrii zásadní emigrace. Ostatně první a druhé spolu souviselo – ti, kdo z Libanonu odcházeli, nacházeli často útočiště v liberálnějším prostředí Egypta. Šlo v neposlední řadě o Syřany, kteří vydávali periodika; ta progresivnější měla pochopitelně se vzrůstajícím dozorem ze strany cařihradského autokratického režimu existenciální problémy. Proto během konce 19. století přesídlila četná periodika syrské provenience do Alexandrie či Káhiry. Syrské emigranty bychom tedy mohli rozdělit do dvou ne zcela nepropustných skupin. První z nich by byli Syřané, kteří odcházeli do Egypta, druhou by byli ti, kteří se vypravili za oceán. Obě dvě skupiny byly intelektuálně vlivné a obě byly zároveň součástí „sítě“ více či méně radikálních intelektuálů.

---

⁵⁹ Hourani, A., s. 54.

2.2.1. Syřané v Egyptě a radikální myšlení v časopisech *al-Hilāl* a *al-Muqataf*

Egypt se stal pro Syřany první destinací, do které emigrovali. Syřané přispěli v Egyptě velkou měrou k intelektuálnímu a kulturnímu rozkvětu země. Většina z nich pocházela z území Libanonu a absolvovala jednu z uvedených misijních škol. Jejich význam pro Egypt dokládá to, že díla libanonských autorů se stala v podstatě součástí egyptské literatury. Do Egypta přesídlili mezi jinými Adīb Ishāq (1856-1885), Salīm Naqqāš, Nudra Ḥaddād (1881-1950), Ğurġī Zajdān (1861-1914), Farah Anṭūn (1874-1922), Labība Hāšim (1880-1947) nebo Chalīl Muṭrān (1870-1949).⁶⁰ Jejich činnost pozitivně přispěla k vytvoření čtenářské základny a rozkvětu nových literárních žánrů v Egyptě.

V souvislosti se syrskými intelektuály musíme zmínit rozvoj periodického tisku na Blízkém východě, se kterým byli neoddělitelně spjati. Právě periodika napomohla šíření povědomí o radikálním myšlení mezi mysliteli, spisovateli i běžnými obyvateli arabského východu. Noviny se staly důležitým informačním kanálem, který napomáhal šíření svobodných informací.⁶¹ Byly médiem, na jehož stránkách se nejen publikovaly články, ale i hojně diskutovalo. Není bez zajímavosti, že mnoho článků publikovaných v soudobém tisku na téma anarchismus či socialismus bylo napsáno právě na žádost čtenářů.⁶² Přirozeně se postoj jak autorů článků, tak čtenářů k tématu měnil. Co můžeme s jistotou říci je, že nejprve byly radikální myšlenky hodnoceny spíše negativně. Periodika se k levici všeobecně stavěla kriticky. Zdůrazňovala nepřirozenost rovnostářství a beztřídní společnosti. Obrat nastal na přelomu 19. a 20. století, kdy se vnímání jak anarchismu, tak socialismu zcela obrací.⁶³ Naopak oba dva směry byly vnímány jako směry reformní a vedoucí k lepší společnosti, vzdělanosti a pokroku. Toto vnímání radikální levice je důležité zasadit si do světa *nahḍy*, o kterém pohovoříme dále.

Počátky arabského periodického tisku spadají do období první poloviny 19. století. První, avšak neověřené záznamy o periodikách máme z doby francouzské expedice do Egypta.⁶⁴ Není velkým překvapením, že první tiskárna v arabském světě vznikla v Káhiře ve čtvrti Bulāq z iniciativy Muḥammada °Alīho paši. Zde v tištěné podobě vycházela nařízení, diplomatické dokumenty, oběžníky a první oficiální noviny. První periodikem byl oběžník

---

⁶⁰ Imangulieva, Aida, *Gibran, Rihani and Naimy : East–West Interactions in Early Twentieth-Century Arab Literature*, Anqa Publishing 2010, s. 18.

⁶¹ Více ke vzniku moderní egyptské inteligence viz Míšek, Roman a Ondráš, František a Šedivý, Miroslav, *Egypt v době Muhammada °Alīho*, SETOUTBOOKS.CZ 2010.

⁶² Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 51.

⁶³ Tamtéž, s. 38.

⁶⁴ Ayalon, A., s.12.

Žurnāl al-chidīw (Chedívské noviny), který se tiskl v káhirské citadele od roku 1822. Vycházel v nákladu sto kusů dvojjazyčně – arabsky a turecky – a sloužil výhradně státním zájmům.⁶⁵ Žurnál později, v roce 1828, nahradily *al-Waqāʿiʿ al-miṣrīja* (Egypské záležitosti), taktéž státem řízený turecko-arabský tisk. *Al-Waqāʿiʿ al-miṣrīja* sloužila, stejně jako „žurnál“, pašově administrativě. Zcela výjimečně se v periodiku objevovala témata jiného než úředního rázu. Účel byl jasný – informovat úřednictvo a *ʿulamāʿ* o nových projektech v Egyptě. Jen zcela výjimečně se objevily zprávy z jiných provincií Osmanského panství či třeba z Evropy nebo Ameriky. Pokud se zprávy z Evropy objevovaly, bylo to vždy se značným zpožděním⁶⁶. Byl to ale až chedív Ismaʿīl, který z *al-Waqāʿiʿ al-Miṣrīja* udělal opravdový moderní tisk. Na jeho popud přestaly být jen médiem pro interní potřeby státu, ale staly se opravdovým periodikem, které vstupovalo do veřejné debaty. Přirozeně cílem chedíva, který sic byl skutečně pro tisk nadšený, byla manipulace s veřejností. Ismaʿīl si uvědomoval, jak silnou zbraní může tisk být. Ještě více byl patrný tento záměr v novinách *Wādī ʿn-Nīl* (Údolí Nilu), které ač soukromé, tak byly zcela pod dohledem chedíva. Zde pod maskou nezávislosti byly šířeny oficiální názory státního aparátu.⁶⁷

Na území Osmanské říše vznikala řada dalších státních periodik, které měly podobnou úlohu i formu jako výše zmíněný oficiální tisk egypský. Pochopitelně ani sultán v Cařihradu si nemohl dovolit zůstat pozadu a musel tudíž šířit svoji oficiální politiku skrze periodický tisk. Stejně tomu bylo v některých provinciích či ve Francií okupovaném Alžírsku. Tisk si v polovině 19. století na Blízkém východě (sjednotit) vydobyl svoji pozici a jeho úloha jakožto šířitele idejí stále stoupala. Pro naši práci je důležitější rozvoj tisku soukromého, který se stal hlavním kanálem, kterým proudily levicové ideje do arabské společnosti. Začátek tohoto příběhu není nikde jinde než na území Libanonu.

Libanon se stal se svojí specifickou pozicí v rámci Osmanské říše a díky čilým kontaktům místních Maronitů s Evropou ideálním místem pro intelektuální kvas. Ve vztahu k našemu tématu je zajímavé zmínit, že to bylo právě v Libanonu, kde vznikla první tiskárna v arabské zemi.⁶⁸ První arabské soukromé noviny *Mirʿat al-aḥwāl* (Zrcadlo událostí) vzešly z prostředí křesťanské Sýrie. Založil je aleppský křesťan Rizqallāh Hāsūn (1825-1880) v Istanbulu a jejich hlavním tématem byla Krymská válka. Významnější byl počín jiného syrského křesťana. Aḥmad Fāris aš-Šidjāq (1805-1887) od roku 1861 vydával v Cařihradu

---

⁶⁵ Tamtéž., s. 14.

⁶⁶ Tamtéž., s. 16.

⁶⁷ Tamtéž., s. 41.

⁶⁸ Tamtéž., s. 29.

týdeník *al-Ġawā'ib* (Odpovědi), který se stal jedním z nejvlivnějších v arabském prostředí.⁶⁹ Je sice pravdou, že v případě Šidjāqova periodika nemůžeme mluvit o nezávislosti - *al-Ġawā'ib* byly financovány osmanským ministerstvem financí – i tak ale přinášely arabskému čtenáři velké množství relevantních informací. *Al-Ġawā'ib* přestaly vycházet roku 1883.

Centrem raného soukromého tisku v arabském prostředí byl bezpochyby Libanon. Jenom během 80. let 19. století vzniklo v Bejrútu na 25 nových periodik.⁷⁰ Mezi nejvýznamnější jména spojená s počátky arabského tisku, některá později i s radikálním myšlením, se řadí Nasīf al-Jazīgī (1800-1871) a jeho syn Ibrāhīm (1847-1906), Buṭrus al-Bustānī (1819-1883) a jeho syn Salīm (1848-1884), Michā'íl Mišāqa (1800-1888) a Chalīl al-Chūrī (1836-1910). Všechny výše jmenované spojovalo vzdělání – absolvovali školy vedené misionáři v Libanonu. Právě Chūrī vydával od roku 1858 první libanonské periodikum *Ĥadīqat al-achbār* (Zahrada událostí). Chūrīho noviny vycházely po dobu padesáti let. Kromě politických událostí, které byly líčeny zcela v souladu s oficiální rétorikou Porty, se v *Ĥadīqat al-achbār* objevovaly zmínky o nové literatuře či divadelních představeních, dále pak literární a vědecká příloha.⁷¹ Za dalším významným počinem stál Buṭrus al-Bustānī a jeho syn Salīm. Bustānī byl důležitou postavou *nahḍy* a stál za řadou výtečných projektů, jejichž význam přesahoval hranice Sýrie. V lednu 1870 začal Bustānī spolu se synem Salīmem vydávat čtrnáctideník *al-Ġinān* (Zahrady), o půl roku později týdeník *al-Ġanna* (Zahrada). Pro naši práci je důležitý květen roku 1876, kdy Ja'qūb Sarrūf a Fāris Nimr začali v Bejrútu vydávat periodikum, které na příštích 75 let patřilo mezi nejvýznamnější a nejčtenější arabsky psaný plátek.⁷² Řeč je o novinách *al-Muqataḥaf* (Výběr).

Jak jsme již uvedli výše, okolnosti tomu chtěly, aby se jedním z center libanonských intelektuálů stal Egypt. Nejznámější egyptský plátek, se kterým se můžeme setkat až do dnešních dnů, vděčí za svůj vznik libanonským křesťanům. Salīm a Bišāra Taqla založili roku 1876 v Alexandrii týdeník *al-Ahrām* (Pyramidy). První číslo vyšlo 5. srpna 1876.⁷³ V Egyptě se zrodilo mnoho dalších periodik, některá měla dlouhé trvání, jako například koptský *al-Waṭan* (Vlast), deník *al-Ahrām* nebo islámsky orientovaný *al-Manār* (Maják či Minaret), jiná trvala jen několik měsíců. Všeobecně se dá říci, že i přes silící tlak ze strany úřadů se v chedíovském Egyptě tisku dařilo. Čísla mluví v tomto případě jasně – mezi roky 1880 až 1908 se v Egyptě zrodilo 627 periodik, mnoho z nich založili Syřané.⁷⁴ Zároveň se dá tvrdit, že

---

⁶⁹ Tamtéž, s. 30.

⁷⁰ Tamtéž, s. 36.

⁷¹ Tamtéž, s. 31-32.

⁷² Tamtéž, s. 36.

⁷³ Tamtéž, s. 43.

⁷⁴ Tamtéž, s. 50.

periodika založená Syřany patřila mezi ta nejdůležitější. Do popředí mezi periodiky, která byla zaměřena na osvětu, patřila dvě periodika, obě dvě založena Syřany. Na jejich stránkách probíhala diskuse o radikálních politických směrech; jejich články formovaly řadu místních myslitelů. *Al-Muqataṭaf* a *al-Hilāl* (Půlměsíc) měly radikální náboj a zároveň širokou čtenářskou základnu. Jaký byl jejich vztah k radikálním idejím a jak se vyvíjel?

Diskuse o anarchismu a socialismu probíhala zejména na stránkách periodik *al-Muqataṭaf* a *al-Hilāl* vycházejících, v případě prvního, nejdříve v Bejrútu a později v Káhiře.⁷⁵ První plátek byl založen roku 1876, jak jsme již zmínili, v Bejrútu. Ve chvíli, kdy podmínky v Sýrii přestaly být pro *al-Muqataṭaf* příznivé, následovala redakce řadu svých krajanů a roku 1884 přesídlila do Káhiry. Jestliže v Bejrútu měl *al-Muqataṭaf* čtenářskou základnu zhruba 500 lidí, tak po přesídlení do Káhiry dosáhl 3000 kusů výtisků. Periodikum razantně přispělo k popularizaci mnohých témat – vědou a zemědělstvím počínaje a světovou literaturou a politikou konče. *Al-Muqataṭaf* přinášel jako první periodikum systematické sekulární vědění.⁷⁶ Když Ğurġimu Zajdānovi odmítli v *al-Muqataṭafu* otisknout jeho článek pro nedostatečné kvality a autorovu průpravu, nikdo netušil, že roku 1892 založí konkurenční měsíčník *al-Hilāl*. Zajdānov projekt byl více než úspěšný (ostatně *al-Hilāl* vychází dodnes) a již pět let po založení se tiskl v nákladu 10 tisíc kusů. Ty se dostaly k čtenářům nejen v Egyptě, ale i v ostatních arabských provinciích Osmanské říše a v zahraničí. Obě dvě periodika sehrála v oblasti východního Středomoří specifickou roli v šíření povědomí o radikálních názorech.

Pokrokové smýšlení zakladatelů obou periodik stálo za tím, že se všichni ocitli v emigraci v Egyptě. Když na Syrian Protestant College v Bejrútu pronesl profesor Edwin Lewis řeč obhajující Darwinovu evoluční teorii, vzbudilo to hněv některých misionářů a činitelů univerzity a Lewis musel odstoupit. Lewisovo nucené odstoupení vyvolalo rozhořčení mezi studenty, kteří protestovali a dokonce vstoupili do stávk. V řadách protestujících byla jména zakladatelů *al-Muqataṭafu* a *al-Hilālu*. Po Lewisově propuštění, kdy se Nimr, Sarrúf i Zajdān nehodlali stáhnout do ústraní, opustili společně Bejrút a přesídlili do Egypta.⁷⁷

Pozornost tématu radikálního myšlení, přesněji anarchismu, věnoval *al-Muqataṭaf* již téměř od počátku svojí existence. Článek s názvem *Taʿlīm al-nihilist* (Učení nihilistů) se na jeho stránkách objevil ve 4. čísle roku 1879 – tedy tři roky po založení periodika. V srpnu 1894 publikoval *al-Muqataṭaf* pozoruhodný článek s názvem *al-Ištirākijūn wa 'l-fawḍawijūn*

---

⁷⁵ Khuri-Makdisi, Ilham, Inscribing socialism into the Nahḍa: al-Muqataṭaf, al-Hilāl, and the construction of a Leftist reformist worldview, 1880-1914, in: *The Making of the Arab Intellectual: Empire, public sphere and the colonial coordinates of selfhood*, Routledge 2012, s. 82.

⁷⁶ Ayalon, A., s. 53.

⁷⁷ Khuri-Makdisi, I., 2012, s. 77.

(Anarchisté a socialisté), který rozebíral kdo je kdo mezi anarchisty a socialisty a rozebíral dílo a životy Owena, Saint-Simona, Fouriera, Blanca, Proudhona, Lasalle, Marxe, Bakunia, Kropotkina a Recluse.⁷⁸ Se změnou pohledu na radikální ideje se zvyšovalo pokrytí tématu anarchismu a socialismu, a tak se objevovalo více článků na toto téma na přelomu století či začátkem století dvacátého. Podobný přístup měl i *al-Hilāl*, jež otiskl článek *al-Fawḍa fī Faransā* (Anarchie ve Francii) roku 1892.⁷⁹ I zde platí tvrzení, že s příchodem 20. století se měnily sympatie periodika směrem doleva a anarchismus či socialismus byly vnímány jako pozitivní či přinejmenším inspirativní politické směry a počet článků stoupal. Nejprve byl anarchismus i socialismus popisován jako cizí prvek plný nepřírozených konceptů. Rovnostářství a beztřídní společnost – tedy to, co do jisté míry oba směry spojuje – byly chápány jako negativní a nepřírozené.⁸⁰ Patrné bylo také zjednodušené chápání obou ideových proudů, které však bylo typické pro dané období, nikoli pro geografickou oblast.⁸¹ Oba směry byly interpretovány jako „dvě sekty“⁸² totožného učení. Překrývání obou směrů i obrat k jejich pozitivnímu vnímání je patrný na osobě španělského anarchisty Francisca Ferrera. Svým způsobem by se dalo říci, že Ferrer byl jakýmsi „mostem“, který překlenul Středozevní moře a tím spojil svět španělského anarchistického hnutí se světem *nahḍy*. Ferrerovy ideje, společně s těmi Reclusovými, jednoznačně rezonovaly mezi radikály ve východním Středomoří nejvíce, což je patrné na pozornosti a sympatiích, které mu byly věnovány v popisovaných periodikách. Je to logické, pokud se blíže podíváme na ideje Francisca Ferrera, především jeho vizi moderního školství, a porovnáme je s programem představitelů *nahḍy*, uvidíme nejednu podobnost. Právě skrze Ferrera byly v *al-Hilālu* vyjadřovány sympatie k socialismu.⁸³ Obě periodika též nepřímou stála za zrodem první knihy o socialismu v arabštině. Články na téma socialismus, které psal Salāma Mūsā (1887-1958) a zejména jeho diskuse s Fārisem Nimrem (1856-1951) a Jāqūbem Šarrūfem (1852-1927) o tomto tématu na stránkách obou periodik, se staly podmětem k jejímu napsání.⁸⁴

Stejně ambivalentní byl vztah obou periodik k dělnickému hnutí,⁸⁵ které vedle intelektuálů představovalo lidovou paralelu k levicovému radikalismu. Názorový vývoj

---

⁷⁸ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 186.

⁷⁹ Tamtéž, s. 173.

⁸⁰ Khuri-Makdisi, I., 2012, s. 38.

⁸¹ Platí jak pro Blízký východ, tak pro Evropu a Ameriku. V 19. století bylo primárním cílem obou hnutí osvobodit proletariát, nikoli lpění na ideologické čistotě. Pro naši práci je důležité antiautoritářské a antitradicionalistické vnímání obou směrů.

⁸² Článek *Al-Ištirākijūn wa 'l-fawḍawijūn* (Socialisté a anarchisté), *al-Muqataḍaf*, č.18, srpen 1894, viz Khuri-Makdisi, 2010, s. 38.

⁸³ Jeho myšlenky byly líčeny jako „následováníhodné“. Khuri-Makdisi, I., 2012, s. 70.

⁸⁴ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 55.

⁸⁵ Zejména vnímání stávek v Egyptě. Tamtéž, s. 72.

k dělnickému aktivismu kopíroval vývoj vztahu k levicovému radikalismu jako takovému. Tedy posun od spíše negativního vztahu k pozitivnímu. Opět se dá tento fakt doložit články, které jak v jednom, tak ve druhém plátku byly publikovány. Mezi lety 1887 až 1913 vyšlo v *al-Muqtaṭafu* na jedenáct článků zabývajících se dělníky, jejich vztahy k zaměstnavatelům a nepokoji na pracovišti. V *al-Hilālu*, který se více zabýval politickou teorií či věnoval více pozornosti radikálně smýšlejícím literátům jako byl Zola či Maxim Gorkij, se objevily mezi roky 1896-1912 čtyři články zabývající se dělnickým hnutím.⁸⁶

Obě dvě periodika, založena v Egyptě emigranty z Libanonu, přispěla k šíření radikálního myšlení nejen v oblasti východního Středomoří, ale i mezi arabskými čtenáři téměř po celém světě. Buṭrus al-Bustānī ve svém veřejném projevu roku 1859 řekl, že „*Není pochyb, že noviny patří mezi nejvýznamnější nástroje pro vzdělávání veřejnosti*“.⁸⁷ Jedním z důvodů, proč je považujeme za významný kanál, je i fakt, že patřila k novinářskému mainstreamu. Zakladatelé *al-Muqtaṭafu* i *al-Hilālu* patřili mezi intelektuální elity a jejich vliv tak zasahoval i do literárních vod. Do obou periodik přispívali články o socialismu Amīn ar-Rīḥānī nebo tvůrce socialisticky laděné prózy Farah Anṭūn.⁸⁸ Jak jsme zmínili v úvodu kapitoly, téma radikálního myšlení bylo čtenářsky zajímavé. Žádosti na napsání článku na téma anarchismu či socialismu přicházely často od čtenářů z diaspory. S tím souvisí fakt, že velká část čtenářské základny zabývající se o radikální levici pocházela z řad syrských emigrantů do USA a Jižní Ameriky. Zde se totiž arabský živel dostal do kontaktu s živým radikálním, především anarchistickým, hnutím. Existovala zde čilá interakce a osoby jako Amīn ar-Rīḥānī můžeme jen stěží zařadit do jednoho „světa“. Ar-Rīḥānī je ideálním představitelem člověka, migranta, rozkročeného mezi dva světadíly, které oba vnímá svým specifickým způsobem – z venku i z vnějšku zároveň. Pojdme se nyní podívat na americkou diasporu a její přínos radikálnímu myšlení na Blízkém východě detailněji.

---

⁸⁶ Tamtéž, s. 174-175.

⁸⁷ Ayalon, A., s. 31.

⁸⁸ Khuri-Makdīsī, I., 2010. s. 52.

2.2.2. Syřané a Amerika

Jak bylo již zmíněno, na americký kontinent během 19. století odešlo ze Sýrie více než 100 000 lidí. Zde docházelo ke kontaktu nejen s místním obyvatelstvem, ale i s řadou imigrantů z jiných částí světa. Tento kontakt byl plodný v mnoha ohledech, jedním z nich byl i zvýšený zájem o radikální myšlení.

Brazílie byla v 19. století významným centrem anarchistického myšlení a existovalo zde velké anarchosyndikalistické hnutí. Podobně jako v případě Egypta byl i zde klíčovým italský prvek a přístavní města,⁸⁹ do kterých se nové ideje dostaly nejdříve. Roku 1888 dorazil do Brazílie italský militant Artur Campagnoli a začal psát historii brazilského anarchismu. São Paulo a Rio de Janeiro se staly světově významnými centry radikálního myšlení, vycházely zde desítky anarchistických novin, roku 1904 byla založena Lidová univerzita a hrály se divadelní hry s radikální tematikou. Zejména brazilské São Paulo bylo jedním z oblíbených míst vyhledávaných imigranty. Zde vycházelo několik anarchistických plátků jako například *Gli Schiavi Bianchi*, *L'Avenire* či *Il Risveglio*, všechny založeny mezi roky 1892-1893.⁹⁰

Do São Paula směřovala i velká část Syřanů. Ti se zde dostávali do styku s četnými radikálními projekty a záhy se sami stali součástí radikální scény či jejími sympatizanty. Záměrem naší práce není detailně popisovat vztah k italským či brazilským radikálům, ale to, jakým způsobem přispěla diaspora k šíření radikálního myšlení v arabském prostředí. Zmíněné São Paulo je pro dějiny arabského levicového radikalismu důležité především ze dvou důvodů. První souvisí s literaturou – v São Paulu totiž vyšel první překlad Lva Nikolajeviče Tolstého (1828-1910).⁹¹ Za druhé poutá naši pozornost žurnalistická činnost, kterou zde Syřané vedli. Ve městě vycházelo několik arabsky psaných periodik, zabývajících se radikální tematikou. Například noviny *al-Farā'id* (Drahokamy) publikovaly články o L. N. Tolstém či projev italského socialisty Enrica Ferry (1856-1929).⁹² Někdy autoři z Jižní Ameriky přispívali do periodik na Blízkém východě. Článek otisknutý v *al-Hilālu* v listopadu roku 1901 s názvem *al-Fawḍawīja fī 'l-islām: ṭā'ifat al-ḥāššāšijīn* (Anarchismus v islámu: sekta asasínů), který se zabýval vlastními, arabskými a islámskými kořeny anarchismu, byl z pera Sa'īda Abū Ğamry žijícího v Jižní Americe. V São Paulu vycházel též *al-Munāzir* (Spolubesedník), jehož

---

⁸⁹ Přestože São Paulo je vzdáleno 70 km od oceánu, přístav Santos nebyl významný a většina imigrantů tedy směřovala přímo do São Paula, které svým intelektuálním prostředím přitahovalo větší pozornost. Podobně jako Káhira v Egyptě.

⁹⁰ www.katesharpleylibrary.net/vq84ck (Rodrigues, Edgar, A History of the Anarchist Movement in Brazil.).

⁹¹ Khuri-Makdisi, I., 2012, s. 76.

⁹² Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 52.

majitelem byl Na^um al-Labakī (1875-1924), který vedl korespondenci s Amīnem ar-Rīhānīm. Ten si svoji cestu k levicovému myšlení, stejně jako Anṭūn, našel částečně právě díky kontaktům s Brazílií.

Právě Anṭūn patří k těm autorům, kteří se radikálními tématy zabývali i ve své literatuře. Anṭūn měl vztah především k socialismu, který se v různých podobách objevuje i na stránkách jeho novel.

Faraḥ Anṭūn se narodil v libanonském Tripolisu, avšak roku 1897, téměř ihned po dokončení klášterní školy v Kiftūnu, odchází za liberálnějším prostředím do Egypta, kde začal publikovat první články a vydávat periodikum *al-Ġāmi'a al-^uthmānīya* (Osmanská liga), které zanedlouho přejmenovává jednoduše na *al-Ġāmi'a*.⁹³ S vydáváním pokračoval i po roce 1905, kdy odešel do New Yorku. Na publikování periodika *al-Ġāmi'a* se podílela i Anṭūnova sestra Rosa a její muž Niqūlā Ḥaddād (1878-1954).⁹⁴ Roku 1909 se vrátil do Egypta v Káhiře, kde umírá.

Pro tuto práci je důležitý Anṭūnův vztah k levicovému myšlení, v jeho případě zejména k socialismu, a jak se tento vztah projevoval v autorově literární tvorbě. Jak je patrné z jeho životopisu, bylo by možné zařadit ho i mezi skupinu intelektuálů působících v Egyptě. Mnohem zajímavější je ale pohled na Anṭūna jako na člověka, pro kterého byl vztah Východ-Západ a jeho žitá zkušenosturčující pro jeho názorový vývoj.⁹⁵ Jak bylo uvedeno v předchozím odstavci – právě styky s americkým kontinentem byly jedním ze zásadních faktorů v autorově vztahu k levicovému myšlenkovému prostředí. Dalším formujícím faktorem byla Anṭūnova záliba v četbě francouzské literatury. Faraḥ Anṭūn byl žurnalista, spisovatel a jeden ze zakladatelů moderní arabské fikce. Jeho pozitivní vztah k socialismu se projevoval nejen v jeho člancích, ale i v jeho literatuře. Právě literaturu používal Anṭūn jako nástroj pro šíření svých názorů na reformu společnosti. Sám se domníval, že boj mezi společenskými třídami je v kapitalistické společnosti nevyhnutelný.⁹⁶ Tímto problémem se Anṭūn zabývá v díle *ad-Dīn wa 'l-ilm wa 'l-māl aw al-mudun ath-thalātha* (Náboženství, věda a kapitál aneb tři města), kde se dostává až k otázce soukromého vlastnictví. V novele přibližuje čtenáři principy a ideje marxismu, avšak kloní se k těm méně radikálním řešením. Kniha se zabývá mocenskými vztahy a tím, jakou roli v nich hraje náboženství. Anṭūn proti sobě staví na jedné straně dělníky

---

⁹³ Flores, Alexander, *Modernity, romanticism and religion: contradictions in the writings of Farah Antun*, in: *Nationalism and Liberal Thought in The Arab East*, Routledge 2010, s. 115.

⁹⁴ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 52.

⁹⁵ Zde je vhodné upozornit na jeho ambivalentní vztah jak k Východu, tak k Západu. Západ vnímal pozitivně jako zdroj reformních idejí. Ve stejnou chvíli však odsuzoval jeho imperialismus a vměšování do politiky na BV. Na druhé straně Východ byl jeho milovaným domovem, který chtěl reformovat, avšak tento Východ byl plný tmářství.

⁹⁶ Flores, A., s. 120.

a intelektuály, na straně druhé pak továrníky a náboženské představitele. Hodnota novely nespočívá pouze v jejím přispění k přiblížení levicových názorů arabskému čtenáři v období *nahḍy*, ale především v její nadčasovosti.⁹⁷

Anṭūnův vztah k násilnému převratu jako takovému je zajímavým kontrastem k jeho jinak umírněným socialistickým názorům. Na konci svého života dokonce sympatizoval s říjnovou revolucí v Rusku.⁹⁸ V tomto ohledu se rozchází dokonce i s L.N. Tolstým, kterého jinak obdivoval a který pro něj byl zdrojem jak literární, tak ideové inspirace. Na tomto místě je vhodné připomenout, že světoznámý literát Lev Nikolajevič Tolstoj patřil mezi přední radikální myslitele. Historik anarchismu Peter Marshall dokonce řadí Tolstého mezi tři největší anarchistické myslitele 19. století po boku Michaila Bakunina a Petra Kropotkina.⁹⁹ Tolstoj patří spolu s Ferrerem a Reclusem k nejoblíbenějším evropským radikálům v arabském prostředí na počátku 20. století.

L. N. Tolstoj byl inspirací i pro dalšího z řady arabských myslitelů a spisovatelů spojených s americkým kontinentem. Tím byl Amīn ar-Rīḥānī (1876-1940), který téměř celý život strávil mezi světem Východu a Západu.¹⁰⁰ Ar-Rīḥānī byl jednou z nejvýznamnějších osobností propojujících svět *nahḍy*, radikálně smýšlejících kruhů, Blízkého východu a diaspory. Jeho osoba je neodlučně spjata s dlouholetým působením v USA. Zařazení ar-Rīḥānīho mezi levicově smýšlející spisovatele či dokonce „radikální myslitele“ je poněkud problematické. Nicméně i on byl levicovými myšlenkovými proudy ovlivněn – byly mu známy spisy Karla Marxe a dílo Lva Nikolajeviče Tolstého. Stejně jako pro ruského klasika i pro ar-Rīḥānīho byla klíčovým pojmem svoboda. Svobodu, která se objevuje jako téma jeho mnohých básní, chápe ar-Rīḥānī v jejím individuálním i společenském smyslu. Svoboda pro něj byla zásadní i v uměleckém vyjádření – inspirací pro něj byl Whittmanův *volný verš*. Viděl spojitost mezi *volným veršem*, který osvobozuje jazyk (arabštinu), a osvobozením arabského světa od tyranie a autoritářství.¹⁰¹ Obhajoval svobodu jedince v právu na opozici proti vládě a svobodné vyjádření názoru. Mezi další „radikální“ téma se řadí po boku svobody, logicky, revoluce. Ovšem je nutné dodat, že ar-Rīḥānīho pojetí obou pojmů je často daleko od radikálního kánonu. V tomto ohledu se nabízí srovnání právě s L. N. Tolstým, jehož zařazení mezi radikály je podobně problematické. Ar-Rīḥānī neodmítal stát jako takový, nicméně striktně odmítal

---

⁹⁷ Např. Maḥmūd Amīn al-Ālim uvádí paralely z novely k situaci v arabském světě konce let 80. ve svém eseji *Azmat thaḡāfa am azmat ḥukm?! (Kulturní či mocenská krize?!)*. Al-Ālim, Maḥmūd, *Mafāhīm wa qaḍājā iškālīja* (Nejednoznačné koncepty a případy), Dār ath-thaḡāfa 'l-ḡadīda 1989.

⁹⁸ Flores, A., s. 121.

⁹⁹ Marshall, Peter, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism*, Fontana 1993, s. 382.

¹⁰⁰ Již v roce 1888, tedy ve svých 12 letech odešel do New Yorku.

¹⁰¹ Zde se nabízí paralela mezi surrealistickým hnutím, jemuž se budeme podrobněji věnovat v 5. kapitole. Právě pro surrealisty bylo osvobození uměleckého vyjádření klíčem k osvobození společnosti.

absolutní monarchii a obhajoval demokratickou vládu. V obhajobě demokracie došel tak daleko, že mezi ní a svobodu položil rovnítko.¹⁰² Zároveň tuto svobodu zasazuje až bakuninovsky do sociálního kontextu – svoboda nemůže existovat bez sociální spravedlnosti, tedy bez socialismu. Demokracie v kapitalismu není „vláda lidu“, ale vláda bohatých a mocných.¹⁰³ Pokud je dělníkům odepřena svoboda vybrat si práci či za ni požadovat přiměřeně vysokou mzdu, tak je jim odepřeno i základní lidské právo. K revoluci má ar-Rīḥānī ambivalentní vztah. Primárně ji, stejně jako L. N. Tolstoj, odmítá, avšak v boji proti tyranii násilí v krajní možnosti zcela nevyklučuje. Ar-Rīḥānīho revoluce je především revolucí intelektuální, je spojená s pokrokem a vzděláním, nikoli se zbraněmi. Jeho socialistické názory se projeví například v eseji *at-Tamaddun al-ḥadīth* (Moderní civilizace), kde silně kritizuje monopoly a nespravedlnosti kapitalistického systému, který čerpá svůj zisk z práce vykořisťovaných dělníků. Pokud tedy ar-Rīḥānī revoluci odmítá, nabízí řešení v podobě vzdělání. Jeho rozchod s Tolstým je v politické rovině především v roli státu. Tolstoj stát odmítá, tvrdí, že právě stát je zdrojem útlaku a nervnosti. Ar-Rīḥānī naopak vidí úlohu státu v napravení těchto nerovností.

Ar-Rīḥānī a Anṭūn jsou důležití především jako dva intelektuálové spjatí s Východem a Západem a neúnavní propagátoři sociální spravedlnosti. Jako jedni z prvních uvedli do svých literárních děl téma socialismu. Jejich představa společnosti zapadala do širšího rámce levicového proudu *nahḍy*, jak je popsán v následující kapitole. Oba byli inspirováni životem a dílem L. N. Tolstého, stejně jako jeho společenskými postoji. Mezi ruským klasikem a jimi bychom našli mnoho paralel. Stejně jako on se ani oni nehodlali vzdát přes svoje levicové názory spirituality. Pro Anṭūna a především ar-Rīḥānīho to byla právě spiritualita, co Západu chybělo. Snažili se najít průsečíky mezi rozumem a vírou, obdivovali Západ i Východ. Jejich role byla taktéž zásadní v přispění k tomuto zásadnímu tématu, které zůstávalo pro literaturu *nahḍy* živým i v jejím vrcholném období. Setkání Východu a Západu jako literární téma spatřujeme u klasiků jako Ṭaḥṭāwī, ʿAlī Mubārak či Jahjā Ḥaqqī. Nejednoznačný přístup Východu oslněného Západem, jeho zájem přijmout některé západní ideje za své, ale zároveň obtížnost tohoto přijetí je patrný na setkání Muḥsina a Ivana v románu *Tawfīqa al-Ḥakīma* (1898-1987) *ʿUṣfūr min aš-Šarq* (Ptáček z Východu). Muḥsin překvapený ve chvíli, kdy Ivan Ivanovič prohlásí, že „*vodka a Tolstoj jsou už jen to jediné, co má na Rusku rád*“ klade otázku, která rozvíří debatu:

---

¹⁰² Hajjar, Nijmeh, *Politics and Poetics of Ameen Rihani: The Humanist Ideology of an Arab-American Intellectual and Activist*, I.B. Tauris 2010, s. 98.

¹⁰³ Tamtéž, s.105.

„Jak to? Vždyť současné Rusko je rájem chudých!“ ptá se Muḥsin.

„Ráj chudých na této Zemi nikdy nebude!“, odpovídá a pokračuje Ivan „Ty jsi taky jeden z těch kdo věří v tuto hloupost? Ráj chudých?! Často jsem nad ním přemýšlel. A kdo snad ne? To je problém, který nemá řešení: existence chudých a bohatých, šťastných a nešťastných na této Zemi! Kvůli tomuto problému byli sesláni na Zem proroci! ... a tak přišel náš prorok Karel Marx, měl s sebou pozemské Evangelium s názvem „Kapitál“. Chtěl učinit spravedlnosti za dost na tomto světě, rozdělit Zem mezi lid a zapomenout na nebesa. A co se stalo? Jedni vládnou nad druhými a odehrál se masakr mezi vrstvami společnosti, který decimuje tuto Zemi! Debata pokračuje dál, Ivan srovnává křesťanství a islám s marxismem a fašismem a zaskočený Muḥsin říká: „Tvoje slova mne překvapila Ivane, ty jsi dělník?! Ano, já jsem dělník a jsem chud'as...ale naštěstí mám hlavu; vím, že existence nových západních náboženství je pastí na dělníky a chudé. Marxismus a fašismus převzali z křesťanství a islámu jejich způsoby a praktiky a dobře porozuměli, že celý plán proroků je podplacení nespokojených, reptajících a potřebných, kterých je převládající většina. Stejně tak to udělal Ježíš a Mohamed!“ Ivan pokračuje: „... Až do dneška existují svého druhu křížácké války mezi marxismem a fašismem, kde se proti sobě šikují masy a jejich mrtvoly jsou rozprášeny...“¹⁰⁴

Tawfīq al-Ḥakīm zde zpracovává téma radikálního myšlení a jeho kontaktu s prostředím Egypta. Toto téma bylo vlivné a přicházelo společně s nutností reformy společnosti a zesílení styků s Evropou. To vše souvisí s obdobím arabské obrody. Před arabskou obrodu byla položena právě otázka jak a do jaké míry přejímat pro vlastní obrození cizí vlivy. Jakým způsobem *nahḍa* zpracovala radikální levicové směry je tématem následujících řádků.

---

¹⁰⁴ Al-Ḥakīm, Tawfīq, *Uṣfūr min aš-šarq* (Ptáček z Východu), Maktabat al-‘ādāb 1984, s. 94-101.

3. Radikální myšlení a nahda

Jak logicky vyplývá z předchozí kapitoly, která se věnovala vzniku radikálního myšlení v prostředí arabského Blízkého východu, nyní se budeme věnovat tomu, jaký mělo vztah ke světu arabské obrody. Většina mainstreamových historiků nazírá *nahdu* optikou nacionalismu a zcela či částečně opomíjí její radikální, levicový náboj. Pokud bychom si udělali výčet jmen z předchozí kapitoly a porovnali, kdo z jmenovaných byl spjatý s radikálním myšlením a *nahdou* zároveň, došli bychom určitě k zajímavému zjištění – oba seznamy by totiž byly téměř totožné. Radikální hnutí totiž tvořilo nedílnou intelektuální součást arabské obrody – „radikální síť“ sahala od Sýrie, přes Egypt až do Jižní Ameriky a byla vlivným proudem *nahdy*.¹⁰⁵ Klíčovým pojmem je reforma. Reforma byla spojována se socialismem,¹⁰⁶ arabští intelektuálové ve svých člancích poukazovali na spojitost mezi vzděláním, individuální svobodou a reformami. Mezi úhlavní nepřátele počítali nahdisté sektářství a vykořisťování. Právě proto se socialismus do světa *nahdy* zařadil nejlépe. Egyptan Šiblī Šumajjil (1850-1917) patřil mezi ty, kteří socialismus propagovali na stránkách již zmíněných periodik a zasazovali ho do rámce *nahdy*. Zastavil bych se u článku *al-Ištirākija aš-šahīha* (Správný socialismus), který roku 1913 publikoval Šumajjil na stránkách *al-Muqatafa*. V tomto článku autor vyvrací mýtus, že socialismus přerozděluje majetek schopným těm neschopným a dodává, že pravým cílem socialismu je, aby každý měl ze své práce spravedlivý díl odměny.¹⁰⁷ Zajímavé je, jak vidí Šumajjil vztah společnosti a jedince; zde vidíme patrný vliv anarchisty Elisée Recluse. Tento vztah nejlépe vystihuje následující citát:

*„Bez pravidelného fungování společnosti jako celku může individuuum jen trpět a žít v bídě, nevědomosti a nepravosti. Stejně tak závisí v lidském těle normální život buněk a celkové zdraví celého organismu jedno na druhém. Dualismus individua a společnosti se stane harmonií a obojí bude v jedno přecházet.“*¹⁰⁸

S tímto citátem by se zajisté ztotožnili všichni představitelé arabské obrody. Šumajjil později, stejně jako socialista Salāma Mūsā, publikoval články v periodiku *al-Mustaqbal* (Budoucnost).¹⁰⁹

¹⁰⁵ Více k radikální síti v podkapitole „Radikální síť“.

¹⁰⁶ Khuri-Makdisi, I., 2012, s. 70.

¹⁰⁷ Khuri-Makdisi, I., 2012, s. 74.

¹⁰⁸ Tomek, V., a Slačálek, O., s. 174.

¹⁰⁹ Gorman, A., 2010, s. 16.

Jak jsme již uvedli v předchozích kapitolách, z anarchistů to byl právě Reclus a spolu s ním Francisco Ferrer, jejichž myšlenky byly přijímány nejpozitivněji. Na příkladu Ferrera můžeme demonstrovat i to, co bylo napsáno výše – anarchismus a socialismus se překrývaly a hranice mezi oběma směry byla velice tenká. Skrze anarchistu Ferrera se šířily socialistické názory. Svoboda, socialismus a nezávislé myšlení bylo spojeno dohromady v jednotný světonázor.¹¹⁰ Než se k Ferrerovi vrátíme, považujeme za vhodné doplnit další myslitele, kteří dodávali arabské obrodě radikální náboj. Nejprve se zastavíme u dalšího z řady absolventů Syrian Protestant College. Je jím Chalīl Thābit (1871-1964), pravidelný přispěvatel do *al-Muqatafa*. Ten publikoval článek *al-Ištirākijūn ad-dīmūqrāfijūn* (Demokratičtí socialisté), ve kterém tvrdí, že „socialismus je přirozený stav lidstva a vyskytoval se již v době, kdy lidé byli nomádi.“¹¹¹ Jak dospěl Thābit k tomuto závěru se již nedovíme, každopádně stejným způsobem pro socialismus argumentoval v knize *Vzájemná pomoc, faktor evoluce* Petr Kropotkin. K tomuto závěru došel i Šumajjil. Ten četl a do arabštiny přeložil práce německého materialistického filozofa Ludwiga Büchnera (1824-1899). Ten je známý jako zakladatel *Německé ligy volné myšlenky*¹¹² a také jako myslitel zabývající se evolucí. Büchner, stejně jako Kropotkin, přišel s tezí, že vzájemná spolupráce a nikoli soupeření, je zásadním faktorem evoluce. Tato spolupráce by měla být nejvyšším společenským cílem a právě socialismus byl přirozeným a racionálním aplikováním evoluční teorie na lidskou společnost. S tím souhlasil i Šumajjil, který tyto názory přinášel čtenářům a později obhajoval v článcích publikovaných v *al-Muqatafa*.¹¹³ Tím jsme se dostali k dalšímu klíčovému tématu *nahḍy* - evoluci. Mezi nejoblíbenější radikální myslitele jednoznačně patřil Lev Tolstoj. Jeho vliv na svět arabské literatury, zejména na tvorbu ar-Rīḥānīho a Anṭūna, jsme již zmínili. Překlady z jeho díla se hojně objevovaly v soudobých arabských periodikách.¹¹⁴ Několikrát jsme také zmínili Francisca Ferrera, který byl respektován zejména jako reformátor školství a propagátor sociální spravedlnosti. S *nahḍou* ho pojila idea změny společnosti prostřednictvím vzdělání. Ferrer byl totiž skeptický k násilnému převratu a věřil, že změny společnosti by se mělo dosáhnout pomocí vzdělání. Tuto ideu uplatňoval ve svém nejvýznamnějším projektu Moderní školy. Když roku 1901 založil první takovou školu, tak šlo o jednu z prvních necírkevních škol ve Španělsku.¹¹⁵ Ferrer sehrál důležitou roli v propojení radikálního myšlení a divadla. Tomuto tématu je věnována následující kapitola diplomové práce.

---

¹¹⁰ Khuri-Makdisi, I., 2012, s. 70.

¹¹¹ Tamtéž, s. 73.

¹¹² *Deutscher freidenkerbund* byla materialistická, ateistická organizace.

¹¹³ Khuri-Makdisi, I., 2012, s. 77.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 95.

¹¹⁵ Necírkevní školy zakládali už předtím tzv. volnomyšlenkáři. Tomek, V. a Slačálek, O., s. 237-238.

3.1. Role divadla

Specifickou roli v propojení arabské obrody a radikálního myšlení hrálo divadlo. Pro intelektuály *nahdy* hrálo divadlo ústřední roli v šíření pokroku. Fenomén divadla má v sobě sám o sobě radikální potenciál – vždyť právě divadlo na počátku 20. století umožňovalo neprivilegovaným vrstvám předvádět, konzumovat a interpretovat témata, která byla určena pouze pro elity. Divadlo bylo jednou z cest jak vzdělávat masy, přinášet jim témata reforem či revolucí. Radikální potenciál divadla si dobře uvědomoval i osmanský a egyptský státní aparát, a proto se snažil stát divadla monitorovat a regulovat.¹¹⁶ Osudy průkopníků arabského divadelnictví vypovídají mnohé. Jūsuf al-Chajjāt byl vypovězen z Egypta pro uvedení představení *aḏ-Ḍalūm* (Tyran), Jaḳūb Ṣanūc musel roku 1872 zavřít divadlo a emigrovat do Paříže, neboť jeho satira vzbuzovala nevěli vládnoucích kruhů.¹¹⁷

Divadlo bylo pro arabský svět novým jevem. Jedním z prvních, kdo se ho snažil vysvětlit arabským čtenářům, byl Rifāa Rāfi aṭ-Ṭaḥṭawī, který na divadle oceňoval fakt, že dokáže zábavnou formou pojednávat o vážných tématech. Ṭaḥṭawī se s divadlem seznámil ve Francii a tak není překvapující, že první arabské hry byly adaptace Molièra, Corneille a Racina.

Za vznik arabského divadla vděčíme intelektuálnímu prostředí Libanonu. Opravdovým průkopníkem dramatu byl v arabském světě maronitský křesťan Mārūn an-Naqqāš (1817-1855). Naqqāš adaptoval Molièrova Lakomce a uvedl jej roku 1848 v Bejrútu pod arabským názvem *al-Bachīl* (Lakomec). Tato událost je známa jako první divadelní představení v arabském jazyce.¹¹⁸ U příležitosti uvedení hry měl Naqqāš proslov, v němž kritizoval poměry v arabských zemích, zejména poukazoval na fakt, že pokroku se dá dosáhnout jedině společným úsilím – upřednostněním společného zájmu nad zájmem jednotlivce. Povahu divadelních představení a jejich význam vystihuje Naqqāš když říká, že hry jsou „na povrchu zábava a humor“, ale ve skutečnosti pojednávají o „pravdě a reformě“. Na ideály svého strýce navázal Salīm Naqqāš o téměř 30 let později. Stejně jako u jeho strýce nacházíme u Salīma koncept „veřejného zájmu“, avšak ten je doplněný o již zmíněný pojem „těla společnosti“. Naqqāš tvrdí, že právě divadlo může toto „tělo“ vytvořit. Pokud si uděláme srovnání s tím, co jsme si uvedli o Šumajjilovi a idejích Elisée Recluse, uvidíme, že Naqqāš zasazuje tímto tvrzením divadlo do radikálního rámce. Opět u Naqqāše vidíme spojení evoluce s kooperací. Roli divadla vidí Naqqāš jako roli vzdělávací instituce, která lidi sjednocuje tím, že jim

---

¹¹⁶ Khuri-Makdisi, Ilham, *Theater and Radical Politics in Beirut, Cairo and Alexandria: 1860-1914*, Georgetown University 2006, s. 7.

¹¹⁷ Oliverius, Jaroslav, *Moderní literatury arabského Východu*, Karolinum 1995, s. 25.

¹¹⁸ Khuri-Makdisi, I., 2006, s. 8.

v divadelních hrách jako v jakémsi zrcadle ukazuje jejich negativní vlastnosti.¹¹⁹ V divadle viděl možnost sjednocení – vždyť divadlo je společný, sdílený zážitek pro všechny v publiku. Salīm Naqqāš svoji představu o civilizaci, jejím nositeli – divadlu, zabalil do radikálního hávu. Podle něj civilizace a pokrok souvisí s faktem, že lidé budou schopni spravedlivě přerozdělovat svoje bohatství.¹²⁰ Tím Naqqāšův koncept divadla a jeho role ve společnosti dostává revoluční rozměr.

Pokud chceme mluvit o divadlu a revoluci, není možné opomenout nejvýznamnější demonstraci radikálních myšlenek na arabském jevišti dané doby. Co více, následující řádky vypovídají o začlenění části syrských a egyptských intelektuálů do celosvětových radikálně levicových kruhů. Zároveň též o faktu, že názory levicových intelektuálů byly respektovány a kladně přijímány velkou částí tehdejšího intelektuálního světa i běžné populace. Jinými slovy – nejednalo se o názorovou periferii. Už několikrát byl zmíněn Francisco Ferrer, jehož názory rezonovaly u mnoha arabských intelektuálů a jejich nadčasovost bychom mohli ocenit i za dnešních dnů. Jeho koncepce Moderní školy se stala inspirací pro arabské obroditele. Jaký respekt tento anarchistický reformátor ve východním Středomoří měl, nejlépe dokazují události v Bejrútu roku 1909.

Třináctého října tohoto roku byl Ferrer španělskými úřady popraven. Zpráva o jeho smrti se roznesla do světa a téměř po celém světě byly uspořádány protestní akce,¹²¹ o kterých čtenáře na Blízkém východě informoval plátek *al-Ḥurrīja* (Svoboda).¹²² V Alexandrii byla umístěna pamětní deska připomínající jeho mučednickou smrt. Tři dny po popravě se v Novém divadle (*al-Masrah al-ḡadīd*) v Bejrútu hrála divadelní hra, která oslavovala život a dílo tohoto reformátora. Scénář napsal Dāwūd Muḡāʿis a Emile Chūrī, sehráli ji členové *Ḡamʿījat ihjāʿ al-tamthīl al-ʿarabī* (Společnost na oživení arabského divadla) a hlavní roli hrál ʿAzīz ʿĪd. Ten, ač původem Syřan, se jako herec proslavil v Egyptě. Jeho politické přesvědčení není známo, co však známo je, že hra o Ferrerovi nebyla první politicky zabarvené představení, které odehrál. Na jevišti se objevil například ve hře Amīna ar-Rīḡānīho *ʿAbd al-Ḥamīd fī Atīnā* (Abdülhamit v Aténách), která nejenže kritizovala útlak osmanského aparátu, ale i nedostatek náboženské a národní tolerance.¹²³ To vše naznačuje, že ʿĪd nebyl náhodnou volbou. Arabské čtenáře o představení nezprávil nikdo jiný než *al-Ḥurrīja*. Noviny vyzdvihly fakt, že hra byla napsána místními autory a popsaly ji jako příležitost pro diváky poznat opravdové principy socialismu

---

¹¹⁹ Tamtéž, s. 9.

¹²⁰ Tamtéž, s. 11.

¹²¹ Například i 17. října v Praze. Tomek, V.; Slačálek, O., s. 245.

¹²² Khuri-Makdisi, I., 2006, s. 34.

¹²³ Tamtéž, s. 5.

a svobody. Tyto principy byly divákům zprostředkovány ve hře samotným Ferrerem. Ten byl na pódiu zabalený do transparentu s nápisy jako „Žádný chudý nikdy nehladověl, aniž by z toho bohatý neměl zisk“ či „Ať žijí svobodné lidové školy.“ Ferrer pronesl na pódiu dlouhý proslov o socialismu a ostatní herci představující lid ho přerušovali a volali po svobodě a spravedlnosti. Nadšení herců dokazuje i to, že ve chvílích, kdy se na pódiu lid střetává s armádou, dochází k poranění několika účinkujících.

O socialismu ten večer nemluvil jen Ferrer ústy ʿAzīze ʿĪda. Během přestávky promluvila řada významných lidí a představitelů *nahḍy*. Básník a majitel novin *al-Waṭan* Šiblī Mallāṭ (1875-1961) zarecitoval báseň *Chulūd Ferrēr* (Ferrerova věčnost), kterou složil na počest popraveného Ferrera. Další řečník Felix Fāris (1882-1939), editor žurnálu *Lisān al-Ittiḥād* a člen *Komise jednoty a pokroku*, objasnil socialistické principy. Hra sklídila velký úspěch u diváků i intelektuálů, kteří žádali, aby v listopadu proběhla repríza. Naopak pobouřen byl libanonský klér, který viděl hru jako útok proti církvi. Zda se repríza konala již není známo.¹²⁴ Každopádně je jisté, že se jednalo o jednu z největších veřejných manifestací radikálních idejí, a to za široké účasti a podpory vzdělavců i lidu, kteří se navzdory státním represím a konzervativnímu náboženskému establishmentu odvážili manifestovat svoje sympatie s názory a osobností anarchistického myslitele, který byl neprávem popraven.

Divadlo zažívalo na počátku 20. století ve východním Středomoří opravdový rozkvět. Počty diváků v hledišti dosahovaly někdy až dvou tisíc lidí a když roku 1906 Osmanská říše zrušila dočasný zákaz divadelních představení v Sýrii, hrnuli se diváci na představení v davech. Když se roku 1911 hrálo v Damašku představení *Ḥādithat ḡarīḥ Bajrūt* (Bejrútská tragédie), tak se kapacita sálu pro 800 lidí navýšila o 300 stojících diváků.¹²⁵ V Bejrútu, Alexandrii i Káhiře vznikaly nové divadelní společnosti, ale vznikaly i spolky amatérů a s tím i improvizovaná divadla. Na divadelním životě těchto měst se mohl podílet takřka každý, kdo měl chuť.¹²⁶ Intelektuálům spojeným s *nahḍou* se podařilo za pomoci tisku dát rovnítko mezi pokrok, společenskou změnu a divadlo. Propojení divadla a jeho propagace v tisku je důležitý faktor. O divadle a jeho přínosu pro arabskou společnost psal mimo jiné i *al-Ġinān* či *al-Ahrām*. Právě bratři Bišāra a Salīm Taqlā, zakladatelé novin *al-Ahrām*, byli energičtí propagátoři divadla, kteří dokonce vyzývali čtenáře k finanční podpoře divadelních společností.¹²⁷

Pro život divadla byl klíčový postoj radnic daných měst. To je možné dokázat na

---

¹²⁴ Tamtéž, s. 5-6.

¹²⁵ Tamtéž, s. 16. Avšak literatura se v tomto ohledu rozchází. Např. Moosa Matti tvrdí, že Naqqāšovy hry nebyly příliš oblíbené. Matti, Moosa, *The Origins of Modern Arabic Fiction*, Lynne Rienner Publishers 1997, s. 27.

¹²⁶ Tamtéž, s. 8.

¹²⁷ Tamtéž, s. 12.

příkladu Alexandrie, pro jejíž radní hrálo divadlo stejně klíčovou roli ve městě, jako pro představitele *nahḍy* ve společnosti. Alexandrie je i vhodným příkladem pro spojení radikálního myšlení a divadla. Vždyť mluvíme o Alexandrii v době, kdy v ní za podpory četných radních fungovala Svobodná lidová univerzita. Lidová univerzita měla za cíl vzdělávat masy a jedním z nástrojů vzdělání bylo dle představitelů univerzity i divadlo.¹²⁸ Tento postoj sdílela i část radních města, kteří zastávali názor, že divadlo by mělo být dostupné všem vrstvám společnosti. Ti radikálnější měli dokonce za to, že by divadlo mělo sloužit na prvním místě publiku z řad dělníků.¹²⁹ Postoj alexandrijské radnice v době rozkvětu divadla lze shrnout tak, že divadlo podporovala ze dvou hlavních důvodů – jedním byla prestiž a druhým bylo vzdělání lidových vrstev. Tento postoj zaujaly v různé míře i samosprávy v jiných městech Sýrie a Egypta, zejména v Káhiře a Bejrútu. Divadlo si získalo své místo v arabské společnosti a jeho popularita rostla. Téměř každá škola v Sýrii a Egyptě, křesťanská, muslimská či židovská, pořádala studentská divadelní představení pro rodiče a významné členy komunity. Pozitivní vliv divadla na občanskou společnost nám ukazují benefiční divadelní představení – výtěžek z prvního představení Naqqāšovy hry *al-Ḥasūd as-salīṭ* (Nestoudný závistivec) v Bejrútu či výtěžek z operního představení pořádaného společností *al-Ġamʿīja 'l-chajrīja 'l-isrā'īlija* (Izraelitská dobročinná společnost) roku 1881 byl věnován na pomoc chudým.¹³⁰

Divadlo ale bylo mnohem víc než prostředkem k podpoře či vzdělání chudých vrstev. Jeho radikální potenciál, kterého si byly vědomy i vládnoucí vrstvy, sahal mnohem dál. Jeho autonomní prostor, ve kterém se střetávala všechna náboženská vyznání a všechny národnosti, byl ideálním místem pro ty, kteří chtěli šířit jiné než náboženské či národní ideje. Tímto se divadlo stalo místem šíření levicových názorů, zejména v Egyptě a Sýrii. Hra připomínající život Francisca Ferrera již byla zmíněna. Tím se ale radikální levicový potenciál divadla na Blízkém východě nevyčerpal. Podstatná na radikalizaci divadla byla aktivní participace chudých vrstev obyvatel. Ať již je řeč o dělnících z předměstí Bejrútu či zaměstnancích pošty v Alexandrii, je evidentní, že instituce divadla sloužila nejen bohatým a mocným, ale i chudým a utlačovaným. Často sloužila neprivilegovaným vrstvám jako místo setkání a diskusí na politická témata. Podobné mechanismy, které byly popsány u obecnstva, fungovaly i v případě herců a divadelníků. Někteří z nich, jako například zmíněný ʿAzīz ʿĪd, byli i součástí světa *nahḍy* a radikálních kruhů. Společně s Iskandarem Faraḥem a Salāmou Hiġāzīm byl ʿĪd pojítkem mezi radikálním myšlením, *nahḍou* a divadlem. Hiġāzī a Faraḥ založili v Káhiře

---

¹²⁸ Tamtéž, s. 13.

¹²⁹ Tamtéž, s. 14.

¹³⁰ Tamtéž, s. 15.

divadelní společnost. Farah byl ochotný divadlo propůjčit pro potřeby stávkujících dělníků a zároveň psal hry, které vzbuzovaly nevoli úřadů. Jeho představení, která měla politický nádech, byla několikrát přerušena policií.¹³¹ Dělníci, kteří vstoupili do stávky, využili prostory divadla vícekrát. Svědkem schůzí stávkujících dělníků bylo alexandrijské *Tijatru ʿAdnān*, již zmíněné divadlo Iskandara Faraha v Káhiře i káhirske divadlo Harmonia.¹³² Jak je patrné, divadlo se stalo pro publikum místem, které bylo vhodné nejen pro zhlédnutí hry. Stalo se součástí „těla společnosti“, a to nejen díky divákům samotným, ale především díky těm divadelníkům, kteří věřili v poslání divadla jakožto prostoru, který je pro tuto společenskou funkci vhodný.

Na přelomu 19. století a na počátku století 20. je možné vysledovat politický rozměr divadla v Egyptě a Sýrii i skrze témata, kterým se divadelní hry věnovaly. Zároveň s tím se divadlo radikalizuje. To potvrzuje reakce státního aparátu, který na divadelní představení nahlížel s nedůvěrou. Zajímavá je zde paralela s tím, jak stát přistupoval k fenoménu kaváren v 17. století. Nařízení omezující či zakazující divadlo se různila – od cenzury, přes zákaz návštěvy divadelních představení pro studenty, až po zákaz úplný. Úplný zákaz divadel byl nicméně jen dočasný a státní aparát preferoval kontrolu divadelních představení a zakládání nových divadel.¹³³ Na protest proti represím ze strany státu proti divadlu se přirozeně postavil tisk. Již bylo uvedeno, že první dramata byla adaptacemi francouzských klasiků, s příchodem sociálně kritického, radikálně orientovaného divadla se do repertoáru divadelních spolků dostávají hry Voltaira (1694-1778) či adaptace novel J. J. Rousseaua (1712-1778). Vůbec nejpopulárnější byly adaptace Alexandra Dumase, které překládal za tímto účelem Farah Anṭūn.¹³⁴ Mezi témata her se řadil boj za rovnoprávnost žen, přerozdělení bohatství či jiná sociálně reformní témata. Svoje místo na jevišti měla přirozeně i revoluce. Amīn ar-Rīḥānī a Farah Anṭūn byli mezi těmi, kdo jako první zpopularizovali téma Francouzské revoluce. Tak se na jevišti objevil arabský Robespierre nebo Saint-Just. Na scénu se dostala i revoluce mladoturecká. Události roku 1908 jsou námětem pro hry *Abṭāl al-ḥurrīya* (Hrdinové svobody) nebo *Fatāt ad-dustūr* (Mládí ústavy).¹³⁵ Zajímavá je reakce Mladoturků samotných – představení byla zakázána. Pravděpodobně v nich představitelé osmanského reformního hnutí viděli nebezpečí pro budoucnost vlastního politického establishmentu. Participace řady lidí, včetně diváků na divadelních představeních v roli revoluční masy, budila ve vládnoucích kruzích nejspíš hrůzu, a tak se není čemu divit, že osud těchto divadelních her byl

---

¹³¹ Tamtéž, s. 17.

¹³² Tamtéž, s. 18.

¹³³ Tamtéž, s. 18.

¹³⁴ Alexander Dumas ml. (1824-1895) byl mezi radikálně smýšlejícími kruhy populární autor. Tamtéž, s. 21.

¹³⁵ Tamtéž, s. 24.

problematický.

Již na těchto divadelních hrách je patrná změna oproti dřívější produkci. Je to jejich aktuálnost. Divadelní představení se začala orientovat na současné události a sloužila tedy jako jeden z kanálů, který přinášel lidu informace. Ať už šlo o Ferrerovu smrt či oslavu revoluce ústavního pořádku. A nejen to, na programu byly stávky, imperialismus či kritika bohatých.¹³⁶ Vše zasazené do současnosti a vycházející z reálných událostí. Na mušku se divadlu dostala i církev. Nejednalo se pouze o divadlo, které se stavělo k církvi kriticky - tento trend můžeme doložit v tisku i v literatuře. V Sýrii i v diaspoře se na přelomu století¹³⁷ dostala zejména maronitská církev a jezuité pod silnou kritiku. Kritika poměrů, dění ve světě i domácí události, to vše bylo součástí konceptu divadla v Egyptě a Sýrii na přelomu 19. století. Úzce spjaté s ideály arabské obrody bylo divadlo nástrojem vzdělání mas. Založení divadelního spolku Iskandara Faraḡa bylo v *al-Hilālu* dáváno na roveň se založením školy, která by bezplatně vzdělávala mládež.¹³⁸ Zároveň však divadlo neztrácelo svoji povahu jakožto místo, kam jít za zábavou. Jen se jednalo o jinou zábavu než v kavárně či kabaretu. V divadle se mohl člověk bavit a vzdělávat zároveň – narozdíl od kaváren, kde, viděno optikou tehdejších intelektuálů, docházelo jen k úpadku. Jinými slovy, divadlo egyptským či syrským masám prospívalo a představovalo prospěšnou formu zábavy.

Jak je patrné, divadlo představovalo ve světě *nahḡy* důležitý a zároveň radikální prvek. Skrze divadlo se propojila kultura a reforma společnosti se vzděláním a uvědoměním mas. Divadelní představení také propojovala blízkovýchodní svět s radikálním světem v jiných částech světa. To je patrné na příkladu hry o Ferrerovi. Zde je možné pozorovat vše, co bylo zmíněno v předešlých řádcích – intelektuální elita zorganizovala představení, které přinášelo radikální téma, a zároveň hra apelovala na vzdělání mas, které se představení, dle dostupných zdrojů, účastnily. Podpora, kterou divadlu vyjadřoval tisk, je důležitým článkem k doplnění mozaiky vztahů divadla a *nahḡy*. Vždyť lidé z okruhu kolem periodik *an-Nūr*, *al-Ḥurrīja* či *al-Hilāl* na hrách sami participovali. Tím, jaká témata divadlo přinášelo, se jednoznačně podílelo na vzniku nové vrstvy radikálních intelektuálů a zároveň radikalizovalo prostředí arabské obrody.

---

¹³⁶ Tamtéž, s. 25.

¹³⁷ Nejprve se sama církev angažovala v pořádání divadelních představení, která propagovala křesťanskou věrouku.

¹³⁸ Tamtéž, s. 29.

3.2. Radikální síť

Intelektuální svět *nahdy* byl propojen; jednalo se o síť myslitelů, spisovatelů, dramatiků a politiků. Stejně je tomu v případě radikálního myšlení – lidé, radikálové, kteří se na šíření tohoto myšlení podíleli, tvořili jakousi „radikální síť“.¹³⁹ Tento termín používá Ilham Makdisi a zcela ideálně popisuje daný fenomén. Spisovatelé, aktivisté a myslitelé tvořili doopravdy síť. Přívlastek radikální dostává ve chvíli, kdy se tito spojují na základě určitého radikálního programu. Radikální síť tedy spojuje anarchismem a socialismem ovlivněné novináře z diaspory, egyptské herce i libanonské aktivisty. Část této sítě byla odkryta v předchozích odstavcích, nyní je vhodné ji doplnit, aby byl obraz kompletní.

Mezi přední představitele postupně radikalizujících se intelektuálních kruhů patřily osoby spjaté s periodiky *an-Nūr* (Světlo) a *al-Ḥurrīja*. Připomeňme si, že okruh lidí kolem novin *an-Nūr* stál za zorganizováním hry o Franciscu Ferrerovi. To, že se začátkem 20. století můžeme již s klidem mluvit o místních radikálech, jakožto o lidech, kteří jsou si svých radikálních názorů vědomi, nám potvrzuje i to, jak je vnímal okolní svět. Majitelé těchto periodik, stejně jako ostatní lidé, kteří na organizaci hry a jiných podobných událostí participovali, byli společností považováni za levicové radikály a socialisty.¹⁴⁰ Lidé spjatí s *an-Nūr* a *al-Ḥurrīja* byli často zapojeni i do jiných radikálních aktivit, podíleli se na divadelních představeních, čtenářských klubech či protestech. Jejich aktivitám se dostávalo publicity nejen v syrských periodikách, ale i v periodikách egyptských.¹⁴¹ Nepochybně jedním z důvodů, proč tomu tak bylo, je to, že se jednalo o představitele *nahdy*. Mezi jinými je vhodné zmínit především Dāwūda Muġāʿise a Fārise Mušriqa. Muġāʿis vydával noviny *al-Ḥurrīja*, jejichž radikální charakter byl důvodem, aby byl Muġāʿis obviněn z podněcování k revoluci. Tím také *al-Ḥurrīja* končí.¹⁴² Další klíčová osoba byl Fāris Mušriq, jenž začal v roce 1904, po svém návratu ze Spojených států, vydávat *an-Nūr* a založil první Zednářskou lóži v Libanonu. Mezi další postavy spojené s činností novin *an-Nūr* a *al-Ḥurrīja* patří Ğirġí Niqūla Bāz (1882-1960), který přispíval do *al-Muqtaṭafu* a *al-Hilālu* a zároveň vlastnil periodikum *al-Ḥasnā*, dále Iskandar ʿAzar, který udržoval přátelské styky s Midhatem pašou, básník Šiblī Mallāt, dále pak káhirský dopisovatel *al-Ḥurrīje*, bratr islámského reformisty Rašída Riḏāʿ, Sajjid Ḥusajn Wašfi Riḏāʿ. Ve výčtu by neměli být opomenuti Labība Hāšim, Felix Fāris, Šibl Damos, Ğirġí ʿAttīja

¹³⁹ Zde si půjčuji termín od Ilham Khuri-Makdisi.

¹⁴⁰ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 95.

¹⁴¹ Např. al-Ahrām informoval egyptské čtenáře o aktivitách syrských radikálů. Tamtéž, s. 113.

¹⁴² Tamtéž, s. 105.

a v neposlední řadě herec Emil Chūrī, který byl spoluautorem hry o Franciscu Ferrerovi.¹⁴³ Jak *an-Nūr* tak i *al-Ḥurrīja* byly koncipovány jako noviny pro syrskou veřejnost doma i v zahraničí. Proto do této sítě neodmyslitelně patří i Amīn ar-Rīḥānī a Faraḥ Antūn. Jejich názory byly hojně na stránkách *an-Nūru* a *al-Ḥurrīje* diskutovány, zároveň byli oba spisovatelé ve styku s ostatními radikálně smýšlejícími intelektuály v Sýrii i Egyptě.¹⁴⁴

Jak bylo nastíněno v předchozím odstavci, tito lidé se stále více ztotožňovali s mezinárodními levicovými proudy. Čím více názory nabíraly přesnějších rozměrů, v podstatě tím více radikálnější byly. Příkladem může být boj proti kolonialismu a imperialismu, kdy se stejné téma objevuje v radikálních kruzích po celém světě. S tím přichází i ideologizace této sítě, anarchismus a socialismus jsou již plně integrovány do intelektuálního prostředí *nahdy*.¹⁴⁵ Radikálnější tón získává i sekularismus. Ten se v kruzích okolo *an-Nūru* a *al-Ḥurrīje* posunuje do pozic nepřátelských k církvi. Velký zájem vzbuzoval boj španělských radikálů s nadvládou církve. Jak bylo uvedeno v podkapitole o divadle, nejvíce kritiky si vysloužili zahraniční misionáři. Ti byli novinami *an-Nūr* a *al-Ḥurrīja* považováni za agenty mocností a prodlouženou ruku imperialismu.¹⁴⁶ Zajímavé je propojení mezi radikalizací intelektuálů a libanonských zemědělců. I zde hrála svoji roli církev, protože ta měla rozpory s libanonskými rolníky ohledně vlastnictví a užívání pozemků. Tyto nesrovnalosti vedly k odporu rolníků proti církvi.¹⁴⁷ Dalším důkazem o začlenění syrských intelektuálů do mezinárodní sítě levicových radikálů je pořádání prvomájových oslav. Vůbec jedna z prvních prvomájových manifestací v Osmanské říši byla pořádána Muḡā'isem a jeho soudruhy roku 1907 v Libanonu.¹⁴⁸

Změna proběhla též v diskurzu a některých taktikách. Radikální postupy se stávaly čím dál přijatelnější. Násilí jako prostředek dosažení politických cílů, taktika spjatá s revoluční formou anarchismu, se objevilo jako téma v článku *Falsafat al-qanābil* (Filosofie bomb) v *al-Ḥurrīji*. Autor v něm, po vzoru anarchistů, vysvětluje rozdíl mezi terorismem a přímou akcí, mezi sociální revolucí a chaosem. Všeobecně je možné tvrdit, že v radikálních kruzích se anarchismus stával velmi populární. Některé doklady o užití anarchistických násilných taktik v praxi jsou přinejmenším problematické. V podstatě v popisované době existují dva případy, kdy radikálové v Egyptě a Sýrii sáhli k násilí. Podle některých zdrojů stála libanonská anarchistická skupina *Ḡam'ījat al-nihilist al-lubnānījīn ragħman 'anhum* (Skupina

---

¹⁴³ Tamtéž, s. 95.

¹⁴⁴ Tamtéž.

¹⁴⁵ Připomeňme si vývoj vztahu k anarchismu a socialismu myšlenkám na stránkách *al-Muqatafa* a *al-Hilālu*.

¹⁴⁶ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 103.

¹⁴⁷ Zajímavá je paralela se sicilským a kalábrijským prostředím, kde se taktéž na odpor proti církvi stavěli anarchisté a místní zemědělci. Tamtéž, s. 105.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 107.

libanonských nihilistů z donucení) za neúspěšným atentátem na libanonského *mutašarrifa*. Existence skupiny ani atentát samotný není potvrzen.¹⁴⁹ Historicky doložena je však jiná skupina, o které se mluvilo v souvislosti s anarchismem. Řeč je o *Ĝam^ʿījat al-tašġī^ʿ ʿalā ʿl-ta^ʿlīm al-ḥurr* (Společnost na podporu svobodného vzdělání), která, jak název napovídá, byla zaměřena nikoli na násilné přímé akce, ale na svobodné vzdělávání.

Dalším případem je atentát na Buṭruse Ghālīho. Britské okupační úřady označily atentátníka Ibrāhīma Nāsifa al-Wardānīho za anarchistu. Wardānī, vzdělaný na Západě, zcela určitě do kontaktu s anarchismem přišel. Sám se však za anarchistu nepovažoval – byl členem strany *Waṭan*. Faktem ale zůstává, že použití atentátu k dosažení politických cílů byla v dané době taktika spojená právě s tímto radikálním hnutím. Anarchistou Wardānīho ovšem nazývá i Muġā^ʿis, který atentát na ministra schvaluje jakožto oprávněný politický čin proti útlaku.¹⁵⁰ Muġā^ʿisův přístup dokazuje, že místní radikální hnutí se během prvního desetiletí 20. století zcela začlenilo do levicového ideologického rámce. Právě ideologizace byla důležitým krokem pro další vývoj hnutí a jeho pokračování v následujících letech. Dalším zřejmým faktorem ideologizace, byla změna vztahu k dělnické třídě.

V *al-Ḥurrīji* se roku 1910 vůbec poprvé objevuje termín *al-ṭabaqa al-ʿāmila* (dělnická třída) v článku Chajrallāha Chajrallāha.¹⁵¹ Mezi další nové termíny, o které obohatili levicovní intelektuálové arabský jazyk patří i dnes běžně užívaný pojem *raʿs māl* (kapitál).¹⁵² Tyto nové termíny či prospěch, který by přinesla spravedlivější, beztřídní společnost, vysvětloval výše zmíněný Chajrallāh na stránkách *al-Ḥurrīji*. Jeho koncept společnosti nejlépe vystihuje následující úryvek z článku *Risāla fī uṣūl al-ʿumrān* (Stat' o základech civilizace) publikovaného 29. ledna 1910 v novinách *al-Ḥurrīja*:

„Je na čase, aby ve společnosti panoval systém, v němž nebude místo pro sobectví. Naopak bude postaven na bratrství, díky kterému vybudujeme bratrství ve všech právech, žádní chudí a žádní bohatí, žádný dělník a žádný kapitalista!“¹⁵³

Chajrallāh spojoval spravedlivou společnost s civilizací. Tím se opět dostáváme k ústřednímu tématu arabské obrody.

Spolu s diskurzem se změnil i pohled na dělnickou třídu. Intelektuálové začali na

---

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 108.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 111.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 212.

¹⁵² Tamtéž, s. 101.

¹⁵³ Khuri-Makdisi, I., Nahda Revisited, in: *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean: Late 19th Century Until 1960s*, Routledge 2008, s. 163.

dělníky nahlížet jinak, a místo aby je učili pracovat, jak tomu bylo dříve, jim doporučovali bojovat za svá práva. Otázkou zůstává, jaký byl vztah intelektuálů a dělníků a jestli měli vůbec šanci dělnické třídy pomoci. Částečně nám odpovídá to, co bylo uvedeno v předešlých kapitolách – existovaly projekty jako Svobodná lidová univerzita, divadlo bylo místem, kde se setkávaly střední a nižší vrstvy. Faktem je, že intelektuálové, i když sami z vyšších společenských vrstev, se skrze svoje aktivity do kontaktu s dělnickou třídou často dostali, a to zejména skrze působení v dobrovolných a charitativních organizacích.¹⁵⁴ Pro periodika *an-Nūr* a *al-Ḥurrīja* se chudoba a vzdělání chudých vrstev stalo jedním z ústředních témat. Okruh lidí kolem *an-Nūru* se podílel na založení noční školy pro dělníky ve vsi Šuwajr v Libanonu. Poté co bylo otevřeno několik dalších nočních škol, vyšel dokonce v *an-Nūru* „manifest nočních škol“.¹⁵⁵ Dalším vzdělávacím projektem, kterému se dostalo podpory radikálně smýšlejících kruhů a který byl propagován na stránkách *an-Nūru*, bylo zakládání veřejných čítáren. Fāris Mušriq sám byl nejen ve vládní komisi, která se zakládáním těchto čítáren zabývala, ale několik i sám založil. Přirozeně čítárny nebyly přístupné pouze dělníkům, nicméně v radikálním tisku se důraz kladl především na potenciál, který mají čítárny pro vzdělání lidových vrstev.¹⁵⁶

Radikální síť, která byla tvořena především lidmi aktivními kolem zmíněných periodik byla vlivným směrem uvnitř arabské obrody ve všech jejích oblastech. Jak vyplývá z předchozích řádků, není možné se omezovat pouze na Libanon, Egypt či na působení novin *an-Nūr*, *al-Ḥurrīja*, *al-Hilāl* či *al-Muqataṭaf*. Není snad ani možné přesně určit, kdo byl či nebyl členem této sítě, co je ale možné říci s jistotou je to, že tato síť měla vliv na formování názorů arabské obrody; byl to radikální proud *nahḍy*. Pravdou je, že některé jeho prvky se staly mainstreamem a naopak jiné zůstaly na okraji. Důkazem může být vliv levice na egyptské nacionalisty. Ti přejali mnohé taktiky anarchistů a socialistů a společně po jejich boku se stavěli na odpor imperialismu. Watanisté dokonce zakládali vlastní odbory.¹⁵⁷ Salāma Mūsā či židovský anarchista Joseph Rosenthal se v roce 1921 podíleli na založení Socialistické strany, která se roku 1923 stala Komunistickou stranou Egypta.¹⁵⁸ Oba dva byli součástí popsané sítě. Je nepochybné, že toto hnutí muselo zanechat stopu na intelektuálním prostředí Sýrie a Egypta. Jeho ozvěny byly patrné i v následujících letech.

---

¹⁵⁴ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 96.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 99.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 101.

¹⁵⁷ Gorman, A., 2010, s. 24.

¹⁵⁸ Khuri-Makdisi, I., 2010, s. 119.

4. Ozvěny radikální sítě

Předchozí kapitoly byly z velké části věnovány fenoménu *nahḏy* a jejímu vztahu k radikálnímu myšlení. Během dvacátých a třicátých let 20. století arabská obroda vrcholila a začínají se formovat její různé proudy. Sýrie se dostává kulturně do pozadí. Naopak Egypt, i přes krátké období úpadku v první polovině třicátých let, sklízí plody myšlenkového světa *nahḏy*.

Toto období bylo formováno i několika historickými faktory, které představovaly pro popisované oblasti významné mezníky. Prvním byla první světová válka, která změnila politickou mapu Blízkého východu, a poté rok 1919 v Egyptě a 1920 v Sýrii. Egyptská revoluce roku 1919 byla vnímána nejen jako čin politický, ale i kulturní. Ve stejnou dobu se objevil tzv. faraonismus, a to jako fenomén kulturní i politický. Další mezník byl rok 1922, který znamenal samostatné Egyptské království, nicméně realita byla jiná – britská nadvláda de facto přetrvávala. Velké naděje egyptští intelektuálové vkládali do nástupu krále Fārūqa na trůn. Nicméně i v tomto případě následovalo zklamání. Následující léta čtyřicátá a přelom poloviny století přinesla nejprve vzestup fašismu, druhou světovou válku, a nakonec úplné odříznutí od koloniální éry. Radikálně levicové kruhy byly těmito událostmi formovány a jsme schopni na jejich pozadí vysvětlit určité proudy radikálního myšlení v tomto období. Ať už se jedná o faraonismus Salāmy Mūsy či antifašismus Ğūrġe Ĥunajna. Radikální levicové ideje byly jedním ze směrů, které měly vliv na vývoj literatury, dramatu a v neposlední řadě na publicistickou činnost. V předchozím období vzniká arabská radikální žurnalistika, drama a literatura, paralelně s tím se zakládají radikální spolky a odbory. Radikální síť, jak byla popsána v předchozích kapitolách, se přetavila do jiných podob. Toto tvrzení platí jak pro politiku, tak pro literaturu či umění obecně. Na jejích základech stavěly další umělecké a politické směry. Jedním z nejvýraznějších projevů a též jeho posledním v první polovině 20. století, bylo surrealistické hnutí, které již s *nahḏou* mělo jen velmi málo společného. To i další směry ovlivněné radikálním myšlením jsou předmětem následujících kapitol.

4.1. Mezi nahdou a surrealismem

„Pokud by se literát nezabýval v současné době také politikou, znamenalo by to zrazení jeho povinností...a z toho důvodu je jeho dílo nutně transformováno do militantní, politické literatury.“ - Salāma Mūsā

Ve dvacátých a třicátých letech *nahḍa* pomalu ale jistě vyčerpala svůj potenciál. Zároveň si však některé její názory zachovaly platnost a stále spojovala řadu egyptských spisovatelů a intelektuálů. Evroptští radikálové se sdružovali především kolem Komunistické strany Egypta. Ti se stavěli kriticky k okupaci Egypta, snažili se organizovat odbory a podílet se na sociálních a ekonomických reformách. Mezi intelektuály, kteří byli tímto radikálně levicovým ovzduším ovlivněni, patří například Naḡīb Maḥfūz (1911-2006), Luis °Awaḍ (1915-1990), Rušdī Šālih (1899-1959) či Albert Quṣajrī (1913-2008).¹⁵⁹ Káhira byla kosmopolitním městem, kde se setkával Východ a Západ. Dle našeho názoru jsou pro další radikální hnutí zásadní dvě osoby, které sloužily jako most mezi starým a novým. Jednou z nich je klíčová postava egyptského marxismu – Salāma Mūsā – a druhou postavou, jejíž přínos byl důležitý především z hlediska estetického, je sochař Maḥmūd Muchtār.

Muchtār (1891-1934), narozený na egyptském venkově, byl prvním egyptským umělcem, který studoval v Paříži na *École des Beaux Arts*. Byl součástí generace, stejně jako Salāma Mūsā, která společně s *nahdou* hledala egyptskou národní identitu. V umění se toto hledání, stejně jako v literatuře či politickém myšlení, projevilo v již zmíněném faraonismu. Jeho nejznámějším dílem, které symbolicky završuje období arabské obrody, je sousoší *Nahdat Miṣr* (Obroda Egypta), které vznikalo mezi lety 1919-1928. V osobě Maḥmūda Muchtāra se protíná vrcholné období *nahdy* s moderními, originálními, uměleckými koncepty. Právě proto mohl Muchtār sloužit jako jisté pojítka mezi oběma epochami. Byl jedním z mála egyptských umělců, jehož tvorbu považovali za hodnotnou i egyptští surrealisté.¹⁶⁰

Jedním ze styčných bodů, který pojí radikální proud *nahdy*, tak jak byl popsán výše, a následující období je osobnost Salāmy Mūsy. Jeho postava je nepochybně s *nahdou* spjata, avšak stojí na jejím pomyslném konci. Mūsā, dle jeho vlastních slov¹⁶¹ silně intelektuálně

¹⁵⁹ Veřejnosti je znám především pod francouzskou verzí jeho jména jako Albert Cossery

¹⁶⁰ V revue *at-Taṭawwur* Kāmil at-Tilimsānī odsuzuje předchozí generaci umělců, za výjimky považuje Muchtāra, Maḥmūda Sa°īda, Muḥammada Nāḡīho a Rāghiba °Ajjāda, všichni byli členové skupiny *La Chimère*. *At-Taṭawwur*, č.1, leden 1940, in: *At-Taṭawwur, maḡallat ḡamā°at al-Fann wa 'l-ḥurrīja* (At-Taṭawwur, časopis skupiny Umění a svoboda), al-Kitāba 'l-uchrā 1997, s. 36.

¹⁶¹ Kendall, Elisabeth, *Literature, Journalism and the Avant-Garde: Intersection in Egypt*, Routledge 2006, s. 27.

ovlivněný periodiky *al-Hilāl*, *al-Muqataf* či Anṭūnovým *al-Ġāmi'a*, se vyjadřoval k řadě témat - politikou počínaje a literaturou konče. Sám se věnoval publicistické činnosti. Již bylo uvedeno, že společně se Šumajjilem vydával periodikum *al-Mustaqbal*. Týdeník *al-Mustaqbal* se stal obětí přísné cenzury - vycházel pouze do šestnáctého vydání; důvodem pro zákaz vydávání byly radikální modernistické názory vyjádřené na jeho stránkách.¹⁶² Rokem 1914 tedy začíná i končí krátká epizoda periodika *al-Mustaqbal*. Mūsā tím ale svoji žurnalistickou kariéru neukončil. V letech 1923-29 byl šéfredaktorem *al-Hilālu* a roku 1929 zakládá vlivné periodikum *al-Mağalla 'l-ğadīda* (Nový časopis), na jehož stránkách publikoval své prvotiny mimo jiné i Nağīb Maḥfūz. Ten byl socialismem ovlivněn právě skrze názory Salāmy Mūsy.

K osobnosti Salāmy Mūsy patří jeho politické aktivity – založil Socialistickou, později Komunistickou stranu Egypta. Komunistická ideologie ho pojila i se surrealistickým hnutím. Nicméně je nutné dodat, že přes společný zájem na socialistické společnosti přeci jen surrealisté a Mūsā zastávali odlišná stanoviska. Vztah mezi Mūsou a egyptskými surrealisty není zcela nepodobný tomu, který měli francouzští surrealisté s Komunistickou stranou Francie.¹⁶³ Jeden z nejviditelnějších rozdílů byl Mūsův nacionalismus oproti internacionalismu, který prosazovali surrealisté. Na druhou stranu tím se jeho názory stávaly přijatelnější pro egyptskou společnost a mohli působit jako jakási levicová platforma pro sociální, kulturní i politický život Egypta.

Pro Mūsou byla klíčovým tématem egyptská národní otázka. K té se stavěl z radikálních, socialistických pozic - byl přesvědčen, že reforma přináší nezávislost a že nepřátelé jak reformy, tak svobody vždy stáli na stejné straně pomyslné barikády. Nepřáteli měl Mūsā na mysli britské okupanty a egyptské konzervativní kruhy. Na stránkách periodika *al-Ġarīda* (Noviny) probíhala debata o budoucnosti a povaze egyptské literatury. Mūsā kritizoval, že egyptská kultura není založena na vědě a vždy opovrhovala či ignorovala rolníky a dělníky.¹⁶⁴ To je patrné na jeho vztahu ke staré literatuře. Tu považoval za určenou pouze pro úzkou vrstvu vzdělanců a aristokratů.¹⁶⁵ Jeho představa moderního Egypta se odlišovala od představ konzervativních a náboženských kruhů. Jeho neskrývaný ateismus i názor na roli egyptské hovorové arabštiny vzbuzoval emoce. Nejenže kritizoval strnulý a těžko srozumitelný jazyk v literatuře, ale zašel i mnohem dále, když volal po zavedení egyptské arabštiny jakožto úředního jazyka v Egyptě.

---

¹⁶² Tamtéž, s. 37.

¹⁶³ Beránek, Ondřej, The Surrealist Movement in Egypt in the 1930s and the 1940s, in: *Archiv Orientální*, volume 73, issue 2, 2005, s. 210.

¹⁶⁴ Hourani, A., s. 339.

¹⁶⁵ Oliverius, J., s. 45.

Jeho pozitivní vztah k modernitě byl patrný na stránkách *al-Mağalla 'l-ğadīda*, která sloužila jako platforma pro levicověsmýšlející umělce. Periodikum vycházelo od roku 1928¹⁶⁶ do roku 1944. Od června 1942 v redakci začíná působit surrealista Ramsīs Jūnān, Salāma Mūsā zůstává šéfredaktorem a majitelem licence. Avšak již v srpnu téhož roku se stává Ramsīs Jūnān (viz dále) i majitelem koncese a v dubnu 1943 se stává i jejím šéfredaktorem. *Al-Mağalla 'l-ğadīda* se poté potýkala s finančními problémy a roku 1944 její činnost ukončuje egyptská vláda.¹⁶⁷

---

¹⁶⁶ V tomto datu se některé zdroje rozcházejí – zatímco E. Kendall, uvádí rok 1929 (Kendall, E., s. 244) S.Gharīb uvádí rok 1928 (Gharīb, Samīr, *As-Sirijālīja fī Miṣr* (Surrealismus v Egyptě), Maktabat al-usra 1998, s. 38)

¹⁶⁷ Gharīb, S., s. 39.

5. Surrealismus

Surrealistické hnutí bezpochyby patří k nejradiálnějším uměleckým projektům 20. století. Surrealisté byli radikálové. To platí jak v umění, tak v politice. Hnutí je neodmyslitelně spjato s marxismem, a to zejména s jeho trockistickou variantou, což bylo zpečetěno společným manifestem André Bretona, Diega Rivery (1886-1957) a Lva Trockého.¹⁶⁸ Je patrné, že surrealisté nechtěli pouze radikální změnu estetickou, ale i politickou. V buržoazní společnosti viděli nepřítele estetického i sociálního - slovy Theodora Fraenkela (1896-1964):

„Ve světě buržoazie je vše falešné, protože dovoluje pouze znetvořený život – přímočarý, bolestivý, hrozný. Je lakomý a bezcitný. Nedokáže si představit nic jiného než to, co je dané, vědecky dokázané. Znečišťuje etiku, vzdělání a vyjádření myšlenek jedovatými mýty jako jsou rodinné hodnoty, náboženství, vlast, válka a kolonialismus.“¹⁶⁹

Surrealismus byl významný i tím, že se jednalo o mezinárodní hnutí, které se projevovalo v různých místech v různém čase. Patří jednoznačně k nejvlivnějším uměleckým hnutím, protože jeho vliv byl opravdu světový. Vypůjčíme-li si slov Maurice Nadeaua: *„Surrealismus zlomil národnostní rámeček umění.“¹⁷⁰*

---

¹⁶⁸ Ten ač je spoluautorem manifestu, není pod ním podepsaný.

¹⁶⁹ Spiteri, R., a LaCoss, D., s. 3.

¹⁷⁰ Nadeau, Maurice, *Dějiny surrealismu*, Votobia 1994, s. 13.

5.1. Kořeny surrealismu

Dějiny „říše bezprostřednosti“¹⁷¹ začínají v meziválečné Francii. Surrealismus esteticky navazuje na hnutí předešlá, zejména na dada, kubismus a futurismus. S každým z těchto hnutí se s něčím rozchází v estetice a zcela se neshoduje v politice. Nejbližší měl surrealismus z těchto tří k dadě – ostatně významné osobnosti obou hnutí se prolínaly. Zatímco Tristan Tzara (1896-1963) se později přiklonil k surrealismu, Breton, Aragon (1897-1982), Éluard (1895-1952) a Péret (1899-1959) byli do roku 1922 ústředními postavami francouzského dadaismu. Dadaismus byl prodchnutý nihilismem. Není se čemu divit, vždyť dadaismus vznikl jako reakce na nesmyslnost první světové války. Surrealisté z tohoto dadaistického nihilismu částečně vycházeli, avšak jedním dechem je nutné dodat, že to bylo právě odmítnutí nihilismu, co je od dadaismu oddělilo. Za první surrealistický text jsou považována *Magnetická pole* z pera André Bretona a Philippa Soupaulta (1897-1990) z roku 1921. První manifest surrealismu byl napsán roku 1924. Již od svého počátku bylo hnutí spjato s komunismem a s myšlenkami, respektive objevy Sigmunda Freuda (1856-1939). Nutno říci, že v obou dvou případech se jednalo o spojení problematické. Freud nebyl ze své patronáže nad surrealisty nijak nadšen, protože je považoval za pomatence. Tento vztah se změnil až roku 1938, kdy se slavný psychoanalytik setkává v Londýně se Salvadorem Dalím (1904-1989).¹⁷² Stejně tak vztah surrealistů a komunistů nebyl úplně ideální, a to i předtím, než se Komunistická strana Francie (*Parti communiste français*, dále PCF) stala zcela otevřeně stalinistickou. Vztah surrealistů a komunistů je vyjádřen Aragonem¹⁷³ ve stati *Komunismus a revoluce* adresované Jeanu Bernierovi (1894-1975), kde říká „...nepochybujte o tom, že jsem vždy kladl a kladu ducha revolty nad všechnu politiku.“¹⁷⁴ Tento postoj přirozeně nevyhovoval stranickým úředníkům, kteří vyžadovali disciplínu. Francouzští surrealisté se s PCF rozcházejí roku 1933, kdy byli Breton, Éluard a Crevel (1900-1935) ze strany vyloučeni. Neznamená to však, že by opustili svoje radikální levicové pozice; v jejich případě šlo o rozkol mezi svobodomyšlnými umělci a z Moskvy řízenou stalinistickou klikou strany.¹⁷⁵

Surrealisté se vymezují proti logice, zejména proti logice jazyka. Naopak zásadní pro ně je intuice a inspirace. Touží po svobodě, nabádají ke snění. Jejich revoluce je revolucí jedince i společnosti. Jedince, který se zbaví pout společenských norem a společnosti, která se

---

¹⁷¹ Tak nazval Louis Aragon surrealismus v Pařížském venkovani roku 1924. Tamtéž, s. 5.

¹⁷² S Bretonem se Freud potkal již v roce 1921 ve Vídni.

¹⁷³ Paradoxem je, že Aragon zůstane komunismu věrný i poté, co se od něj většina surrealistů odkloní.

¹⁷⁴ Nadeau, M., s. 179.

¹⁷⁵ PCF opouští ze stejných důvodů i jeden z jejich zakladatelů Boris Souvarine.

zbaví útlaku. Zatímco dada končí destrukcí, surrealismus chce znovu tvořit. Zásadní pro ně bylo podvědomí a erotika. Surrealismus dle jeho zakladatelů nebyl novou uměleckou školou, ale nástrojem poznání. Surrealisté toužili poznat dosud málo probádané: nevědomí, zázračno, sen, šílenství, halucinační stavy. Důraz kladli na systematický, vědecký a experimentální ráz jejich postupu. *Magnetická pole* nebyla prezentována jako dílo avantgardní literatury, ale jako vědecký pokus.¹⁷⁶ Pro tento a podobné „experimenty“ používali surrealisté metodu automatického psaní či mluvení ze spánku. Tak vznikl text bez rozumové kontroly, jehož cílem bylo proniknout do lidského podvědomí.¹⁷⁷

---

¹⁷⁶ Nadeau, M., s. 44.

¹⁷⁷ Právě zde se surrealismus inspiroval vědeckými poznatky Sigmunda Freuda.

5.1.1. Surrealismus jako světové hnutí

Surrealismus byl světovým hnutím. Od dob jeho vzniku až v podstatě do současnosti můžeme najít surrealistické skupiny roztroušené téměř po celém světě. Z Francie se surrealismus přenesl do USA, Belgie, Španělska, Jugoslávie, Rumunska, Japonska, Turecka a také do Československa. V Československu založil surrealistickou skupinu roku 1934 Vítězslav Nezval. Některé surrealistické skupiny vznikaly záhy po zrodu hnutí ve Francii, jiné na něj reagovaly až v letech po druhé světové válce.

Na arabském Blízkém východě se surrealismus rozšířil v Egyptě, měl vliv v Sýrii a Iráku. Významnou postavou iráckého surrealismu byl ʿAbd al-Qādir al-Ġanābī (1944), ten působil v exilu a společně s Farīdem Larībīm, Maroinem Dībem a Muḥammadem ʿAwādem založil exilovou skupinu arabských surrealistů, jejichž hlavním orgánem bylo periodikum *al-Raghba al-ibāḥīja*¹⁷⁸ (Nestoudná touha). Skupina se zúčastnila roku 1976 Světové surrealistické výstavy v Chicagu. Surrealismem byla ovlivněna řada dalších autorů a autorek v Sýrii a Iráku, avšak pro tuto práci je klíčový Egypt. Neboť z arabských zemí pouze v Egyptě vznikla surrealistická skupina ještě před druhou světovou válkou jako přímá reakce na hnutí francouzských surrealistů.

---

¹⁷⁸ Zde je patrná jistá záměrná mnohoznačnost názvu - *ibāḥī* se vztahuje k nestoudnosti, dokonce může znamenat i „pornografický“, avšak i k anarchii a může tak mít i význam „anarchistický“.

5.2. Egyptští surrealisté

V lednu roku 1939 vzniká v Egyptě skupina s názvem *al-Fann wa 'l-ḥurrīja* (Umění a svoboda). Jejimi členy byli Ğūrġ Ḥunajn (1914-1973), Ramsīs Jūnān (1913-1966), Kāmil at-Tilimsānī (1915-1972), bratři Anwar a Fu'ād Kāmil (1919-1973), Aḥmad Rušdī, Jūsuf al-°Affī a mnoho dalších. Členové skupiny reagovali na strnulý akademismus a konzervativní faraonismus v egyptském umění. Ḥunajn se za svého působení v Paříži seznámil s Bretonem a byl první, kdo později uvedl surrealismus na egyptské půdě. Na poli politiky zastávali svobodomyšlné antikapitalistické pozice, kritizovali fašismus a britskou okupaci.

Jedním z určujících faktorů pro vznik skupiny *al-Fann wa 'l-ḥurrīja* byla činnost Francouzů žijících v Egyptě. V podstatě celou dobu působili členové *al-Fann wa 'l-ḥurrīja* jak v arabské, tak ve francouzské jazykové oblasti.¹⁷⁹ Historik surrealismu Sarane Alexandrian nazývá Ḥunajna příznačně „*tulákem dvou světů*“.¹⁸⁰ Aktivity francouzské komunity tudíž není možné přehlédnout. Roku 1923 byl založen spolek s názvem *Les Amis de l'Art* (arabsky *Ĝam'ījat muḥibbī al-funūn al-ġamīla*). Jednou z ústředních postav byl Maḥmūd Muchtār. Na výstavách, které spolek pořádal v *Salon du Caire* vystavoval mezi lety 1933 a 1938 i Ramsīs Jūnān. Mezi další frankofonní spolky patřily *Les Agronautes* a především *Les Essayistes* (arabsky *al-Muḥāwilūn*). Skupina udržovala čilý kontakt s evropskými umělci, především s francouzskou avantgardou. *Les Essayistes* byli velmi aktivní v pořádání výstav a jejich periodikum *Un Effort* bylo otevřené novým uměleckým experimentům. *Un Effort* se sám stavěl do role „*centra svobodného myšlení v Egyptě*“.¹⁸¹ Řady *Essayistes* doplnil ještě před nástupem na Sorbonnu i Ğūrġ Ḥunajn. V *Un Effort* publikoval Ḥunajn řadu textů, kterými představil v Egyptě jako první surrealismus. Mezi jinými to byl např. anarchisticky laděný *Slovník k používání buržoazního světa*. Od skupiny *Les Essayistes* se však v roce 1938 z politických důvodů oddělil. V Paříži působil Ḥunajn v marxistickém časopise *Les Humbles*, kde se uvedl revolučně laděným článkem *Les chants des violents*.¹⁸² Publikoval též v surrealistickém časopisu *La Flèche*.

Ostatní členové *al-Fann wa al-ḥurrījata* silný kontakt s francouzskými skupinami neměli. Ramsīs Jūnān a Jūsuf al-°Affī působili ve skupině *al-Di°āja 'l-fannīja* (Umělecká propaganda), pod jejímž zaštitěním roku 1938 zveřejnil Jūnān svůj vlivný¹⁸³ text *Ghājat al-*

¹⁷⁹ Al-Ĝanābī se dokonce domnívá, že jejich francouzské texty měly radikálnější tón než texty publikované v arabštině. <https://faradis.wordpress.com/2007/02/28/surrealist-activities-in-egypt>.

¹⁸⁰ Alexandrian, Sarane, *Georges Hénein*, Editions Seghers 1981, s. 67.

¹⁸¹ Gharīb, S., s. 26.

¹⁸² Renton, Dave, *Dissident Marxism: Past Voices for Present Times*, Zed Books 2004, s. 86.

¹⁸³ Gharīb dokonce píše, že Jūnān tímto spisem „odpálil bombu“. Gharīb, S., s. 30.

rassām al-‘ašrī (Směřování soudobého malíře), ve kterém se poprvé projevil autorovy surrealistické tendence. Ve skupině působil od roku 1935 do roku 1939, kdy se zúčastnil její poslední výstavy. Někteří další budoucí souputníci Jūnāna a Ḥunajna byli sdruženi ve spolku *al-Manbūdhūn* (Zapovězení), který svoje jméno odvozoval od knihy Anwara Kāmila *al-Kitāb al-manbūdh* (Zapovězená kniha); Kāmil sám spolek vedl.

V předvečer vzniku skupiny *al-Fann wa ‘l-ḥurrīja*, 22. prosince 1938, podepsalo několik desítek osobností text s názvem *Jahjā ‘l-fann al-munḥaṭṭ* (Ať žije pokleslé umění). Text byl roznesen po káhirských ulicích a rozeslán do světa. Francouzská verze manifestu vyšla v Ḥunajnově magazínu *Art et Liberté*. Obsah manifestu reagoval na zavření školy Bauhaus a na Hitlerův zákaz moderního umění.¹⁸⁴ Byl výrazem solidarity s evropskými umělci utlačovanými nacistickým režimem. Manifest končí emotivním zvoláním:

*„Intelektuálové, spisovatelé, umělci! Pojd‘me se postavit společně tomuto těžkému úkolu! Jednohlasně stojíme za tímto pokleslým uměním. V něm spočívají všechny budoucí naděje. Pojd‘me společně bojovat za jeho vítězství nad novým středověkem, který vychází ze srdce Evropy.“*¹⁸⁵

O necelý měsíc později byla založena skupina s názvem *Ĝamā‘at al-fann wa ‘l-ḥurrīja*. Jméno skupiny mělo přímo odkazovat na manifest *Za nezávislé revoluční umění*, kde Breton s Trockým vyzývali umělce k připojení do *Federace za nezávislé revoluční umění*,¹⁸⁶ jejíž pobočkou v Egyptě se také skupina *al-Fann wa ‘l-ḥurrīja* stala. Jak upozorňuje La Coss ve stati *Egyptian Surrealism and Degenerate Art in 1939*¹⁸⁷ není zcela přesné nazývat skupinu *al-Fann wa ‘l-ḥurrīja* surrealistickou, protože sdružovala i umělce jiného zaměření – členem skupiny se stala například i Inġī Aflāṭūn, jejíž tvorba se od surrealisticky laděných děl posunula k sociálnímu realismu. Byla to především platforma v duchu F.I.A.R.I., jejímž cílem bylo sdružovat radikální, svobodomyšlné umělce. Možná nejpřesnějším označením pro *Ĝamā‘at al-fann wa ‘l-ḥurrīja* je termín „sociální surrealismus“, který použil al-Ĝanābī.¹⁸⁸ Surrealisté v této skupině každopádně představovali nejvlivnější a nejaktivnější prvek.

¹⁸⁴ Moderní umění nacisté nazývali *entartete Kunst* neboli „pokleslé umění“, proto název manifestu *Jahjā ‘l-fann al-munḥaṭṭ*.

¹⁸⁵ www.egyptiansurrealism.com/index.php?/contents/manifesto.

¹⁸⁶ Tzv. F.I.A.R.I. – Fédération internationale d’artistes authentiquement révolutionnaires et indépendants.

¹⁸⁷ www.theanarchistlibrary.org/library/don-lacoss-egyptian-surrealism-and-degenerate-art-in-1939

¹⁸⁸ <https://faradis.wordpress.com/2007/02/28/surrealist-activities-in-egypt> (Esej s názvem *The Nile of surrealism*).

5.3. Surrealistický tisk

Egyptští surrealisté přímo vydávali nebo se podíleli na vydávání řady časopisů a bulletinů. V této činnosti bylo nejvíce patrné rozkročení surrealistů mezi arabský a francouzský svět. Nejkratší život měl bulletin *Art et Liberté*, který vydával Ĥunajn. V *Art et Liberté* publikoval texty, které se vyznačovaly svým militantním tónem a politickou angažovaností.¹⁸⁹ Bulletin vycházel jen od března do května 1939. Důležité je, že ve druhém, tedy květnovém čísle, byly otištěny tři básně v arabštině, jejichž autorem byl ilustrátor obou čísel *Art et Liberté* Fu'ād Kāmil. Do té doby byly všechny texty v *Art et Liberté* ve francouzštině. To byla předzvěst arabsky psané revue *at-Taṭawwur* (Evoluce)¹⁹⁰, která se stala na dobu téměř jednoho roku ústředním médiem skupiny *al-Fann wa 'l-ḥurrīja*.

První číslo *at-Taṭawwuru* vyšlo v lednu 1940 a obsahovalo celkem 15 příspěvků na různá témata. První vydání začínalo krátkým manifestem s názvem *Ittiḡāh ḡadīd* (Nový směr), kde se v duchu Trockého ideje permanentní revoluce píše: „*Věříme v nepřetržitý pokrok a neustálou změnu.*“¹⁹¹ Další články se zabývají budoucností kultury v Egyptě, myšlením Sigmunda Freuda nebo postavou a dílem Paula Éluarda společně s překladem několika básní z *L'Évidence Poétique*. V neposlední řadě zde Kāmil at-Tilimsānī publikoval svoji esej *Naḥwa fann ḥurr* (Vstříc svobodnému umění), která se vypořádává s minulostí egyptského umění a představuje principy surrealistické tvorby. Revue vycházela od ledna do září roku 1940, celkem vyšlo sedm čísel. Na posledních číslech je patrné směřování a jistý odklon od agendy *al-Fann wa 'l-ḥurrīja* jejího šéfredaktora Anwara Kāmila. Postupně ubývá literatury a umění a převládá zaměření na osvětu a vzdělání. Vyjma již zmíněné literatury a umění jsou nejčastějšími tématy *at-Taṭawwuru* sexualita, náboženství, práva žen a dělníků, na jeho stránkách se objevuje i černý humor. Časopis končí v září roku 1940. Názory na důvod, proč revue ukončila činnost, se různí. Nejpravděpodobnější se jeví výklad, který uvádí v souhrnném vydání *at-Taṭawwuru* Hišām Qišṭa a to, že konec revue způsobily nikoli problémy

---

¹⁸⁹ Např. *Les Judas de l'Espagne*, *Art et Liberté*, č.1, březen 1939.

¹⁹⁰ *At-Taṭawwur* nebyl jediným levicovým časopisem zabývajícím se vyjma politiky i uměním a literaturou. Ve 40. letech vycházel *al-Faḡr al-ḡadīd* (Nový úsvit) a poté co bylo z politických důvodů vydávání *al-Faḡr al-ḡadīd* zakázáno, byl nahrazen periodikem *al-Ġamāhīr* (Masy). Tyto listy byly marxisticky orientovány a jejich cílem bylo propagovat socialistický realismus. Mezi více literárně a méně politicky orientovaná periodika patřila *al-Fuṣūl* (Období), či velmi vlivné avantgardní periodikum *al-Bašīr* (Posel). Činnost těchto avantgardních spisovatelů předznamenala literární avantgardu let 60. V mnohém byli, stejně jako *Ġamā'at al-fann wa 'l-ḥurrīja*, radikální. Jejich přístup k literatuře, stejně jako k politice o tom vypovídá mnohé. Maḥmūd Amīn al-°Ālim napsal významnou marxistickou práci *Fī 'th-thaqāfa 'l-miṣrīja* (O egyptské kultuře). Vzhledem k tomu, že autoři kolem periodika *al-Bašīr* nepsali ve stylu sociálního realismu, tak byla jejich průkopnická tvorba v mnohém až do 60. let opomíjena. Více viz Kendall, E.

¹⁹¹ *at-Taṭawwur*, leden 1940, s.1.

s financováním, jak uvádí některé zdroje, ale s cenzurou.¹⁹² Časopis nejen uvedl surrealismus arabsky mluvící veřejnosti, ale měl i reálný dopad na vznik levicových skupin v Egyptě během válečných let.¹⁹³

At-Taṭawwur nebyla jediná revue, skrze kterou o sobě dávali umělci sdružení v *Ĝamā'at al-fann wa'l-ḥurrīja* vědět. Jak bylo již uvedeno, egyptští surrealisté se pohybovali jak v prostředí arabském, tak francouzském. Francouzi byli též důležitými představiteli Komunistické strany Egypta. Jedním z nich byl i Henri Curiel (1914-1978), který založil s Ḥunajnem v prosinci 1939 revue *Don Quichotte*.¹⁹⁴ Revue vyšlo celkem 17 čísel plných radikálních textů literárních i politických. Ḥunajn psal v *Don Quichotte* o politice, jeho hlavní starostí ale byla literární stránka. Ten psal články ze surrealistické perspektivy o Vachém (1895-1919), Delvauxovi (1897-1994) a Michauxovi (1899-1984), jeho článek *A propos de quelques salauds* byla velmi ostrá kritika La Bruyèra a La Fontaina. To vzbudilo pobouřené reakce čtenářů. Kritice současných egyptských umělců se věnoval Kāmil at-Tilimsānī.

V publikování arabských textů po ukončení činnosti *at-Taṭawwuru*, pokračovali egyptští surrealisté ve vlivném periodiku *al-Mağalla 'l-ğadīda*, jak bylo zmíněno v předešlé kapitole. Do redakce přichází členové *Ĝamā'at al-fann wa'l-ḥurrīja* v červnu roku 1942. Salāma Mūsā věřil v revoluční potenciál surrealistů, a proto jim v srpnu téhož roku periodikum přenechal. *Al-Mağalla 'l-ğadīda* se pod taktovkou surrealistů stala radikálním periodikem par excellence. Přinášela témata jako demokracie, současné umění, chudoba či kritiku stalinismu. Poslední tiskovina, kterou skupina kolem Ḥunajna vydávala, byla dvě čísla revue *La Part du Sable*, na které se podílela též jeho žena Iqbāl al-^cAlajlī, Ramsīs Jūnān a další. *La Part du Sable* byl vlivný celosvětový surrealistický žurnál, ve kterém se objevily texty a ilustrace zahraničních surrealistů, mezi jinými Henri Michauxe, Edmonda Jabese či úryvek z *Le Vampire passif* rumunského básníka a prozaika Gherasima Lucy (1913-1994)¹⁹⁵.

---

¹⁹² Předmluva k *at-Taṭawwur*.

¹⁹³ <https://faradis.wordpress.com/2007/02/28/surrealist-activities-in-egypt>.

¹⁹⁴ Více ke Curielovi viz Renton, D., 2004, s. 87.

¹⁹⁵ Tomu se podařilo právě díky publikování v časopise *La Part du sable* upoutat pozornost francouzských surrealistů.

5.4. Výstavy nezávislého umění

Vedle vydávání tiskovin byla další důležitá činnost skupiny *al-Fann wa'l-ḥurrīja* pořádání výstav „nezávislého umění“ (*al-fann al-mustaqill*). Ve skupině bylo několik malířů, v duchu surrealismu tvořili především Kāmil at-Tilimsānī, Ramsīs Jūnān a Fu'ād Kāmil.¹⁹⁶ Výstavy „nezávislého umění“ byly významnou kapitolou v dějinách egyptského umění. Byly provokativní a plné černého humoru. Neúčastnili se jich pouze surrealisté, ale všichni umělci, kteří hledali svobodu v uměleckém vyjádření. Výstav se uskutečnilo mezi roky 1940 až 1945 celkem pět. Výstavy byly důležitou součástí aktivit surrealistů. Sloužily nejen jako běžné výstavy uměleckých děl, ale velmi často se jednalo o happeningy s politickým podtextem.¹⁹⁷ V katalogích výstav byly zveřejňovány texty surrealistů. Již výběr a aranžmá místa výstavy bylo často kontroverzní, umělci se snažili poukázat na to, že se vymezují proti tomu, co je většinovou společností ještě akceptovatelné. Především druhá výstava „nezávislého umění“ je tímto specifická. Výstava pořádaná skupinou *al-Fann wa'l-ḥurrīja* v březnu 1941 byla umístěna v nedostavěném prostoru první káhirské výškové budovy Immobilia v ulici Qaṣr an-Nīl. V prostorách byly rozmístěny plechovky s barvou a celý prostor působil jako špatně osvětlené bludiště. Celkový dojem byl, že práce skončily teprve před pár hodinami. Na zdech visely plakáty vzhůru nohama a černé ruce na zdech ukazovaly k otevřeným dveřím, za kterými v doprovodu hudby tancovaly páry. Dojem návštěvníků byl zmatečný. Marie Cavadia spatřovala význam výstavy v tom, že umělci chtějí návštěvníky zbavit „jejich každodenní logiky, oplývající buržoazní představitostí“.¹⁹⁸ Nutné je dodat, že většina reakcí na originální uspořádání výstavních prostor byla negativní. Tato druhá výstava byla též unikátní tím, že na ní přispěl instalací *Zavražděný básník* Ğūrġ Ḥunajn.¹⁹⁹ Všechny výstavy, které skupina *al-Fann wa'l-ḥurrīja* uspořádala, byly originální, skupina se snažila vnášet nové podněty do

---

¹⁹⁶ Fu'ād Kāmil přispěl do revue *Don Quichotte* i několika básněmi, avšak sám tvrdil, že básníkem je pouze „když mu dojdou peníze na olejové barvy“. <https://faradis.wordpress.com/2007/02/28/surrealist-activities-in-egypt/>.

¹⁹⁷ Happeningem francouzští surrealisté uvedli roku 1925 politiku do surrealismu, když na banketu pořádaném na počest francouzského symbolistického básníka Saint-Pol Rouxe před příchodem hostů položili na každý stůl otevřený dopis ultrakatolickému básníkovi a velvyslanci Francie v Japonsku Paulu Claudelovi. Tím vzbudili surrealisté pohoršení a většina hostů nevěděla, jak reagovat. Večer však gradoval. Surrealisté vykřikovali hesla „Vítězství Rífu“ (v marockém Rífu právě probíhala společná francouzsko-španělská vojenská operace proti povstalcům), „Sláva dělnickému ráji“ či „Sláva Číně“. Spiteri, Raymond a LaCoss, Donald (eds), *Surrealism, Politics and Culture*, Ashgate 2003, s.1-3. Politický podtext měla např. výstava *Vérité sur les colonies* (1931), která reagovala na výstavu *Exposition Coloniale Internationale*. Bardouil, Sam, „Dirty Dark Loud and Hysterie“: The London and Paris Surrealist Exhibitions of the 1930s and the Exhibition Practices of the Art and Liberty Group in Cairo, in: *Dada/Surrealism*, volume 19, issue 1, 2013, s. 4.

¹⁹⁸ Bardouil, S., s. 16.

¹⁹⁹ Samīr Ğharīb tuto instalaci umístil na první výstavu *nezávislého umění*, nicméně více odkazů poukazuje na to, že šlo o výstavu druhou. Bardouil, S., s. 8.

zkostnatělého akademického prostředí káhirských salónů a nabízet jejich alternativu. Důležité je připomenout, co zaznělo již v úvodu této kapitoly - *al-Fann wa'l-ḥurrīja* nebyla pouze surrealistická skupina. Proto není překvapující, že na výstavách „nezávislého umění“ participovali nejen umělci předešní, jako Maḥmūd Saʿīd, ale prostor dostávali i začínající umělci, jejichž výraz nemusel být nutně surrealistický. Výstavy „nezávislého umění“ v Egyptě sehrály též důležitou roli v představení fotografie jakožto uměleckého vyjádření.²⁰⁰ Díky těmto faktorům a originálnímu přístupu k výstavním prostorům se skupině *al-Fann wa'l-ḥurrīja* podařilo v Egyptě vytvořit skutečnou platformu nezávislého umění.

---

²⁰⁰ Vystavovala zde například arménská fotografka Ida Kar. Gharīb, S., s. 105.

5.5. Sen o revoluci – politické postoje skupiny *al-Fann wa 'l-ḥurrīja*

Neoddělitelnou součástí snad každé aktivity skupiny *al-Fann wa 'l-ḥurrīja* byla politika. Jejich nekonformní antikapitalistické postoje vzbuzovaly pobouření, směr, kterým se má skupina v politice ubírat pak vnitřní rozkol. Její členové balancovali na hranicích anarchismu a trockismu.²⁰¹ První politicky zabarvené texty publikoval Ḥunajn již za svého působení v *Les Essayistes* – jeho *Slovník k používání buržoazního světa*, který obsahuje svérázné definice různých slov je jedním z nich. Ve 40. letech, kdy skupina vydávala časopis *at-Taṭawwur*, byla otevřeně trockistická. Její členové podporovali dělníky ve stávkách a dokonce se jim podařilo zorganizovat demonstraci. Ta však skončila neslavně – byla rozehnána policií ještě předtím, než dozpívali Internacionálu.²⁰² Krátký rozchod Anwara Kāmila se zbytkem skupiny zůstává nezodpovězenou otázkou. Zda za to opravdu mohla jeho krátká stalinistická epizoda,²⁰³ není jasné. Tato událost se odehrála roku 1940, Anwar Kāmil opravdu na chvíli *al-Fann wa 'l-ḥurrīja* opustil a založil skupinu *al-Chubz wa 'l-ḥurrīja* (Chléb a svoboda), která měla sloužit jako širší platforma, méně zaměřená na umění a naopak více zaměřená na dělnickou třídu a politický aktivismus. Co se Anwara Kāmila a stalinismu týče, je jisté, že i kdyby byla pravda, že k němu měl sympatie, tak byly jen dočasné. Jeho pamflet *'Aḥjūn aš-šū'ūb* (Opium lidstva) z roku 1948 je ostrá kritika stalinismu z levicových pozic a první taková v arabštině. Z jeho textu je možné vycítit příklon k anarchismu – Kāmil kritizuje idoly, slepý kolektivismus a adorování státu. Egyptskou levici kritizuje za její autoritářství, Sovětský svaz za souhlas s rozdělením Palestiny a nedemokratické praktiky.²⁰⁴ Znechucení ze Sovětského svazu, ale i pocit zklamání z marxistické politiky se projevil již dříve. V manifestu zveřejněném roku 1945 v brožuře pod názvem *L'Enfance de la chose* nacházíme ostrou kritiku marxismu, ne nepodobnou kritice z anarchistických pozic. Marxismu Ḥunajn, at-Tilimsānī, Fu'ād Kāmil, Ramsīs Jūnān a další vytýkají jeho náboženskou povahu, kritizují strnulost a zpátečnictví komunistických stran a obhajují svobodu jedince. Poslední věty manifestu zní

---

²⁰¹ Zdroje mluví o politických názorech určitých členů skupiny různě. Například v článku Davida Rentona (www.marxists.org/history/etol/revhist/backiss/vol8/renton.html) se dozvídáme, že skupina *al-Fann wa 'l-ḥurrīja* byla v roce 1940 nahrazena skupinou *al-Chubz wa 'l-ḥurrīja*, a vůbec se nezmiňuje o rozkolu, který měl Anwar Kāmil se svými soudruhy právě v roce 1940.

²⁰² Tu do arabštiny přeložil Ramsīs Jūnān (<https://faradis.wordpress.com/2007/02/28/surrealist-activities-in-egypt/>), o této demonstraci se též zmiňuje Gharīb (Gharīb, S., s. 68).

²⁰³ To zmiňuje al-Ġanābī (<https://faradis.wordpress.com/2007/02/28/surrealist-activities-in-egypt/>) a Donald LaCoss (www.theanarchistlibrary.org/library/don-lacoss-egyptian-surrealism-and-degenerate-art-in-1939), Gharīb pouze uvádí, že trockismus *al-Fann wa 'l-ḥurrīja* způsoboval rozkol s *al-Chubz wa 'l-ḥurrīja* (Gharīb, S., s. 36.)

²⁰⁴ Meijer, Roel, *The Quest for Modernity: Secular, Liberal and Left-wing Political Thought in Egypt 1945-1958*, Routledge 2002, s. 124-125.

následovně:

„*Jedinec proti státní tyranii!*

Imaginace proti rutině dialektického materialismu!

Svoboda proti teroru ve všech jeho podobách!“²⁰⁵

Tento manifest, stejně jako Ĥunajnovu stať *Prestige de la Terreur*²⁰⁶ musíme chápat v kontextu historických událostí. Oba dva texty reagují na krizi západních hodnot ve stínu hrůzných událostí druhé světové války. *Prestige de la Terreur* je silně pacifistický text, který přímo reaguje na svržení atomové bomby na japonská města Hirošimu a Nagasaki. Ĥunajn v něm apadá princip, že „účel svěť prostředky“: „*Najednou není svatý Jiří nic víc než ohyzdná varianta samotného draka.*“²⁰⁷ Na kritiku války navazuje kritika sovětského komunismu, falešných hierarchií a nacionalismu.²⁰⁸ Postupně je patrný příklon části skupiny *al-Fann wa 'l-ħurrīja* k anarchismu. Jako důkaz může sloužit i svědectví Ĥunajnovi životní partnerky Iqbāl al-^cAlajlī, která se o jeho příklonu k anarchismu taktéž zmiňuje. Ostatně Ĥunajnova poezie a Qusajrīho prózy byly později vydány v anarchistické revue *Circle* v Kalifornii. Tento trend není ojedinělý, podobné přehodnocení původních marxistických pozic proběhlo například i u umělců sdružených v pařížské čtvrti Villa Seurat či ve Velké Británii, kdy tamní surrealisté v předvečer druhé světové války zaujali antiautoritářské postoje. Na okraj je třeba uvést, že někteří z nich se během války uchýlili do Egypta a dotvářeli tak mozaiku kulturně a politicky činných intelektuálů v Egyptě.²⁰⁹ V letech po druhé světové válce byli levicovní intelektuálové a umělci perzekuováni. Obětí této perzekuce se v roce 1946 stal i Ramsīs Jūnān, kdy se na krátkou dobu ocitl ve vězení za svoje radikálně levicové aktivity. Rok 1952 pak znamená pro většinu levicových radikálů velké zklamání a část z nich, mezi nimi i Ĥunajn a Jūnān, odchází do exilu.²¹⁰

Skupina *al-Fann wa 'l-ħurrīja* - byť představovala radikální křídlo uměleckého

---

²⁰⁵ Rosemont, Franklin a Kelley, Robin D.G., *Black, Brown and Beige: Surrealist Writings from Africa and the Diaspora*, University of Texas Press 2009, s. 151.

²⁰⁶ Celý text na: www.egyptiansurrealism.com/index.php?/contents/prestige-de-la-terreur/.

²⁰⁷ Tamtéž.

²⁰⁸ V českém kontextu je zajímavá zmínka o odsunu sudetských Němců: „*Lidé jsou vysídlováni jako dobytek; když mi dáš 500 tisíc sudetských Němců, zapracuji na předání pár Tyroláků; možná můžeme vyměnit pár Němců za součástky?*“. Tamtéž.

²⁰⁹ Mezi britskými literáty v Egyptě působili např. Lawrence Durrell, Spencer, Liddell a G.S. Fraser. Gifford, James, *Personal Modernisms: Anarchist Networks and the Later Avant-gardes*, University of Alberta 2014, s. 96.

²¹⁰ Tento fakt neznamená úplný konec hnutí jako takového, např. Ĥunajn působil ve Francii a do roku 1960 proběhly ještě 2 výstavy pod Ĥunajnovou patronací, nicméně výstavy měly převážně retrospektivní ráz.

vyjádření - sehrála důležitou roli ve vývoji arabského, především egyptského umění a literatury. Vymezení se proti starým, často strnulým přístupům a boření hranic přípustného přineslo svěží vítr do dob zastíněných temnými událostmi druhé světové války. Důležitou roli sehráli též tím, že zapsali Egypt na mapu surrealismu. Tím měli umělci působící v Egyptě možnost stát se součástí vlivného celosvětového hnutí, jež hrálo zásadní roli v dějinách moderního umění a literatury. To, že odkaz skupiny je platný do dnešních dob dokládá neutuchající zájem o její činnost.²¹¹

---

²¹¹ Skupině *al-Fann wa 'l-hurrīja* se v současnosti věnuje například Adam Broomberg a Oliver Chanarin, kteří nejen zorganizovali několik výstav, ale stojí například i za internetovým projektem Egyptian surrealism (www.egyptiansurrealism.com). Více o jejich i dalších projektech zabývajících se v současnosti egyptským surrealistickým hnutím na: www.thenational.ae/arts-life/20151203/fresh-perspectives-on-the-egyptian-surrealists-of-the-1930s-and-1940s.

Závěr

Radikální levicové ideje anarchismu a socialismu se do oblasti Sýrie a Egypta začaly šířit velice záhy poté, co se jim dostalo silnější odezvy v Evropě a Americe. Svět konce 19. století a první poloviny 20. století byl světem migrace. S rozšířením kapitalistického hospodářství a tím souvisejícím vznikem vrstvy proletariátu se dala do pohybu velká masa lidí. Stejně tak migrovali i intelektuálové, kteří hledali uplatnění či svobodnější politické prostředí. Z oblastí Blízkého východu do Evropy odcházeli především vzdělanci, kteří se zde měli seznámit s evropským vzdělávacím systémem, získat zkušenosti a ty poté předat společnosti doma. To byl především případ Egypta pod vládou Muḥammada °Alīho paši, který tímto způsobem posílal vzdělance na „zkušenou“. Evropa v té době byla místem silného intelektuálního kvasu, ale i místem rozporů. Těchto rozporů si všímali i arabští vzdělanci, kteří měli s Evropou či Amerikou osobní zkušenost. Tak například Amīn ar-Rīḥānī ač obdivoval Spojené státy americké, kritizoval kapitalistickou společnost a čistě materiální zaměření jejích členů. Právě smíšené pocity z individualistické a v mnohém bezohledné západní společnosti mohly hrát důležitou roli v přijetí některých radikálních názorů do rámce arabské obrody. Tento trend je patrný počínaje prvním desetiletím 20. století, kdy se do popředí zájmu intelektuálů dostává boj s imperiální přítomností evropských mocností na Blízkém východě. Kořeny je možné hledat již dříve - především spoluúčast italského anarchisty Errica Malatesty na °Urābīho povstání a později přejímání některých anarchistických taktik egyptskými nacionalisty - je přímým důkazem vlivu radikální levice na prostředí Blízkého východu ve vztahu k imperialismu.

Z Evropy naopak proudily skupiny dělníků směrem do Egypta. Velká část z nich, především Italové a Řekové, byli již doma aktivní v anarchistických či komunistických organizacích. Jejich přítomnost je důležitá především pro vznik odborového hnutí. Vliv zahraničního prvku ve vývoji radikálního hnutí na Blízkém východě nelze přehlédnout, nicméně bylo by chybou ho přeceňovat. Výměna idejí, která přes Středozemní moře probíhala, byla výměnou zcela přirozenou a na základě textů arabských autorů či rozboru dobového tisku je patrné, že nešlo jen o automatické přejímání idejí, nýbrž nejprve o jejich kritiku a poté o snahu zařadit je do rámce vlastní kultury. Stejně tak to platí obráceně. Italští anarchisté, kteří působili v Egyptě, hledali pozitiva na islámu oproti křesťanství, když se snažili své ideály rozšířit i na místní obyvatelstvo. Není překvapením, že pozitivně hodnotili především absenci církevní hierarchie v islámu. Zásadní skutečností je, že během konce 19. století a na počátku století 20. již radikální ideje měly v dané oblasti svoje místo. Hlavní úlohu v jejich rozšíření

do širšího povědomí intelektuálů, umělců a literátů sehrál mladý arabský tisk. Role periodik *al-Muqataf*, *al-Hilāl*, *an-Nūr* či *al-Ḥurrīja* při šíření levicových idejí na Blízkém východě by si zasloužila vlastní studii. Právě v těchto modernisticky orientovaných periodikách se objevovaly první odkazy na anarchistické a socialistické myšlení. A nejen to, mnohdy lidé z okruhu těchto periodik aktivně tyto ideje propagovali.

Zejména pro zobrazení vztahu radikálního myšlení a *nahḍy* je důležité vytvoření toho, čemu Ilham Makdisi říká *radical network*, tedy radikální síť. Právě kontakty, které se vytvořily mezi představiteli *nahḍy* v Sýrii, Egyptě a v zahraničí pomohly vytvořit radikální podhoubí a hlavně zajistit kontinuitu daných idejí v prostředí Egypta a Sýrie. *Nahḍa* byla radikální levicí ovlivněna mnohem více, než se dozvídáme z většiny odborné literatury.²¹² Tento vliv neznámá, že by představitelé arabské obrody museli nutně bojovat za sociální revoluci. Vliv levice se do světa *nahḍy* dostával především skrze evoluční teorii, sekularismus a moderní vzdělání. Odkaz idejí Elisée Recluse či Francisca Ferrera je nepopiratelný. Vztah *nahḍistů* k evoluční teorii je též jasným dokladem vlivu levicových myslitelů. Stejně jako nacionalisté přejali některé anarchistické taktiky, tak byly později osmanským státem podporovány veřejné čítárny, které též byly nejprve v Sýrii zakládány levicově smýšlejícími intelektuály z okruhu kolem periodik *al-Nūr* a *al-Ḥurrīja*. Podobných příkladů máme několik. Zásadní je též vliv, který měly radikální ideje na vznik moderní arabské fikce. Zde rezonují především dvě jména - Farah Antūn a Amīn ar-Rīḥānī. Oba pod vlivem socialistických názorů rozpracovali téma společenské spravedlnosti ve svých dílech.

Byla to právě syntéza místních a západních vlivů, která vytvořila osobitý ráz radikálního myšlení v námi vymezeném čase i prostoru. Tato syntéza je patrná na přelomu století, kdy se tehdy nové, radikální evropské myšlenky dostávaly na Blízký východ, ale i v pozdějším období. Arabští intelektuálové a umělci dokázali z radikální ideje začlenit do vlastních ideologických konceptů. Tak se arabská obroda mohla odehrát pod vlivem zcela internacionalistických ideologií jako je anarchismus či marxismus. Zařazení levicových konceptů do rámce *nahḍy* proběhlo na základě snahy o obrodu společnosti. Důležité je, že evropské radikální myšlení v mnoha případech pomohlo se vymezit proti Evropě samotné, jako to bylo v případě boje proti imperialismu či sociální nespravedlnosti. Příklad Francisca Ferrera je ukázkovým. Ferrer, kterého nechal popravít španělský klér, se stal vzorem boje proti tmářství vlastního kléru a symbolem svobodného vzdělání, které stálo v centru zájmu představitelů

---

²¹² V Houraniho knize *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939* se dočteme o socialistických názorech Šiblīho Šumajjila, nicméně zasazení do širšího kontextu a zmínka o vlivu anarchismu zde zcela chybí. Hourani, A., s. 245-260.

nahdy. Tímto způsobem odmítali arabští intelektuálové nadřazenost Evropy jako takové a zároveň si i z učení Ferrera vzali jen to, co bylo aktuální pro potřeby *nahdy* – koncept „moderní školy“. Rovnostářství, které sebou radikální levice přinášela, bylo taktéž lákavé z hlediska vztahů „Východ-Západ“. Koncept „*bratrství všech*“, po kterém volal Chajrallāh Chajrallāh, byl jedním z východisek pro řešení nerovnováhy doma i ve světě.

Pokud *nahda* přijala a „poarabštila“ radikální myšlení v rovině politické, tak surrealistické hnutí udělalo totéž v rovině estetické. V případě surrealismu je výhodou, že surrealisté nikdy neusilovali o vytvoření nové umělecké školy, sami se nepovažovali za nový umělecký směr, a tím nabídli surrealismu možnost „zabydlet“ se téměř kdekoli. Politickou rovinu a předpoklady pro vznik hnutí jsme již zmínili. Esteticky surrealismus mohl navazovat na stále živou tradici vyprávění pohádek a příběhů v Egyptě, ve kterých se, stejně jako v surrealistické tvorbě, prolíná reálné s nereálným. I přes fakt, že v dané době surrealistické hnutí stálo zcela na okraji a nepochopeno, podařilo se mu vytvořit víc, než jen kopii surrealismu francouzského.

Důležitým vyústěním této práce je kontinuita a určitá konzistentnost ve vývoji radikálního myšlení v arabském prostředí, stejně jako jeho spojení s uměleckým projevem. Jak bylo zmíněno v úvodu, pojem „kontrakultury“ není arabskému prostředí neznámý. Zjednodušeně je možné tvrdit, že od zbojnické poezie, tedy první doložené radikální kultury v arabském prostředí, až po surrealistickou revoltu ve 20. století mluvíme o jednom myšlenkovém směru. V tomto ohledu je vhodné se zastavit především u dvou bodů – vzpoury společenské a literární.

Vzpouora proti společnosti je klíčová pro zbojníky v arabské poušti, stejně jako pro surrealisty. Tato vzpoura se především vyznačuje dobrovolným vystoupením proti společnosti a její kritikou. Jak zbojník, tak surrealista hledá východiska nikoli ve společenském či ekonomickém rámci společnosti, ale mimo něj. Stejně tak se jedná o vzpouru literární – individuální rozměr, který dostal text zbojnické poezie je historickou paralelou textu surrealistického, kdy oba dva překračují společností akceptované normy pro literární vyjádření: „*Projev zbojníka převrací podstatu věcí a systém společenských vztahů, stejně jako stavbu klasické qašīdy*“.²¹³ Ve stejném duchu se v kontextu surrealistického hnutí dozvídáme, že hlavní úlohou *Ĝamā'at al-fann wa'l-ħurrīja* bylo „*přinést inovaci do arabštiny a zbavit jí tyranie klasické koránské struktury*“.²¹⁴

Kontinuitu nalézáme i při detailnějším pohledu na radikální směr *nahdy* a surrealistické

---

²¹³ Abū Dīb, K., s. 575.

²¹⁴ <https://faradis.wordpress.com/2007/02/28/surrealist-activities-in-egypt>

hnutí. Vztah radikálního proudu *nahḍy* a radikálů z okruhu kolem skupiny *al-Fann wa'l-hurrīja* byl svým způsobem vztahem otce a syna. Bez radikálního myšlení, které během první poloviny zapustilo kořeny především na půdě Sýrie a Egypta, by pravděpodobně neexistovalo surrealistické hnutí v Egyptě v takové krátké době po vzniku surrealismu ve Francii. Surrealistické hnutí pokračovalo v radikální politické linii a bylo spjato s představiteli *nahḍy* jako byl Salāma Mūsā. Nicméně je nutné podotknout, že se především esteticky, jako rebelující syn, proti *nahḍě* vymezuje.

Význam, jaký mělo radikální myšlení pro literární a uměleckou²¹⁵ tvorbu se v námi dané oblasti a časovém ohraničení liší. Na přelomu 19. století a na počátku 20. století, kdy se radikální levicové ideje objevovaly především na stránkách zmíněných periodik, je vliv toho myšlení na literární činnost nepřímý. Prostředí arabské obrody, jejíž součástí byla nepochybně i literární tvorba, bylo, jak jsme si uvedli v předchozích odstavcích radikálními názory prosyceno. Nicméně samostatný radikální směr, tak jak ho známe například u českých buřičů, se nevytvořil. To ovšem neznamená, že toto myšlení nemělo na syrskou a egyptskou literaturu na počátku 20. století vliv. Nesmíme opomínat také některé projekty, které byly přímo ovlivněny radikálním smýšlením jejich strůjců. Lidové čítárny či noční školy pro dělníky měly za úkol rozšířit nejen gramotnost obyvatelstva, ale i povědomí o literatuře. Dosah těchto projektů je těžko spočítatelný, nicméně vzhledem k tomu, že do nich byly zapojeny významné osobnosti *nahḍy* jako byl Fāris Nimr, tak se dá soudit, že vliv měly.

Čím více levicové proudy nacházely úrodnou půdu v prostředí *nahḍy*, tím více rostl jejich význam na literární tvorbu. Již jsme si zmínili, že Faraḥ Anṭūn a Amīn ar-Rīḥānī patří mezi zakladatele moderní arabské fikce. Pro tyto dvě osobnosti byly radikální ideje velice důležitým zdrojem inspirace a měly vliv na ráz jejich literární tvorby. Mezi hlavní zdroje v jejich případě počítáme myšlení a dílo anarchisty a křesťana Lva Nikolajeviče Tolstého a ideje socialismu. Význam radikálního myšlení na jejich dílo spočíval nejen v jeho propagaci, ale i v odmítnutí některých jeho konceptů. Jak jednomu, tak druhému se z jejich pera dostalo literárního zpracování. Radikální myšlení jako zdroj inspirace se poté objevuje u mnohých literátů následujících let. Připomeňme si, jakou roli v tomto ohledu sehrál Salāma Mūsā ve vztahu k Naḡību Maḥfūzovi.

Ať již mluvíme o raném arabském divadle, literatuře v období arabské obrody či surrealistické malbě, setkáváme se v prostředí Sýrie a Egypta v první polovině 20. století s tvorbou, která buď byla sama radikální a tvořila to, co jsme definovali jako

---

²¹⁵ Radikální forma uměleckého, neliterárního a nedivadelního projevu se objevuje až v podobě umění surrealistického.

„kontrakulturu“ nebo byla radikálními idejemi alespoň ovlivněna. Mnohé z postav, které byly s tímto myšlením spjaté, se těšilo velkému vlivu během svého života. Právě tyto postavy byly klíčové pro kontinuitu radikálního levicového směru v prostředí Egypta, Sýrie i širší arabské oblasti.

Seznam použité literatury

Prameny:

AT-TATAWWUR (Mağallat ġamāʿat al-Fann wa ʿl-ḥurrīja) (at-Tatawwur, časopis skupiny Umění a svoboda), Káhira: al-Kitāba ʿl-uchrā 1997.

AL-ḤAKĪM, Tawfiq, *ʿUṣfūr min aš-šarq* (Ptáček z Východu), Káhira: Maktabat al-ādāb 1984.

Literatura:

ABŪ DĪB, Kamāl, *Ar-Ruʿā al-muqannaʿa: naḥwa manhağ binjawī fī dirāsat aš-šiʿr al-ğāhili* (Maskované pohledy: strukturalistická metoda ve studiích předislámské poezie), Káhira: Al-Hajʿa ʿl-miṣrīja ʿl-ʿamma li ʿl-kitāb 1986.

ALEXANDRIAN, Sarane, *Georges Hénein*, Paris: Editions Seghers 1981.

ʿĀLIM, Maḥmūd Amīn, *Mafāhīm wa qaḍājā iškālīja* (Nejednoznačné koncepty a případy), Káhira: Dār ath-thaqāfa ʿl-ğadīda 1989.

ANARCHISM AND SYNDICALISM IN THE COLONIAL AND POSTCOLONIAL WORLD, 1870-1940: THE PRAXIS OF NATIONAL LIBERATION, INTERNATIONALISM AND SOCIAL REVOLUTION, ed. Hirsch, Steven a Van der Walt, Lucien, Leiden: Brill 2010.

ANTLIFF, Alan, *Anarchy and art: From the Paris Commune to the Fall of the Berlin Wall*, Vancouver: Arsenal Pulp Press 2007.

ART IN THEORY 1900-2000: AN ANTHOLOGY OF CHANGING IDEAS, ed. Harrison, Charles a Wood, Paul J., New Jersey: Wiley 2003.

AYALON, Ami, *The Press in the Arab Middle East: A History*, New York: Oxford University Press 1995.

BAREŠ, Ladislav a VESELÝ, Rudolf a GOMBÁR, Eduard, *Dějiny Egypta*, Praha: Lidové noviny 2009.

GĤARĪB, Samīr, *As-Sirijālīja fī Miṣr* (Surrealismus v Egyptě), Káhira: Maktabat al-usra 1998.

GIFFORD, James, *Personal Modernisms: Anarchist Networks and the Later Avant-gardes*, University of Alberta 2014.

GOMBÁR, Eduard, *Moderní dějiny islámských zemí*, Praha: Nakladatelství Karolinum 1999.

HAJJAR, Nijmeh, *Politics and Poetics of Ameen Rihani: The Humanist Ideology of an Arab-American Intellectual and Activist*, London: I.B. Tauris, 2010.

- HOURANI, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Oxford: Oxford University Press 1970.
- IMANGULIEVA, Aida, *Gibran, Rihani and Naimy : East–West Interactions in Early Twentieth-Century Arab Literature*, Oxford: Anqa Publishing 2010.
- KARNOUK, Liliane, *Modern Egyptian Art*, Káhira: The American University in Cairo Press 2005.
- KENDALL, Elisabeth, *Literature, Journalism and Avant-Garde: Intersection in Egypt*, New York: Routledge 2006.
- KHURI-MAKDISI, Ilham, *Theater and Radical Politics in Beirut, Cairo and Alexandria: 1860-1914*, Center for Contemporary Arab Studies, Edmund A. Walsh School of Foreign Service, Georgetown University 2006.
- KHURI-MAKDISI, Ilham, *Theater and Radical Politics in Beirut, Cairo and Alexandria: 1860-1914*, Center for Contemporary Arab Studies, Edmund A. Walsh School of Foreign Service, Georgetown University 2006.
- LIBERAL THOUGHT IN EASTERN MEDITERRANEAN: LATE 19th CENTURY UNTIL 1960S, ed. Schumann, Christoph, New York: Routledge 2008.
- THE MAKING OF THE ARAB INTELLECTUAL: EMPIRE, PUBLIC SPHERE AND THE COLONIAL COORDINATES OF SELFHOOD, ed. Hamzah, Dyala, New York: Routledge 2012.
- MARSHALL, Peter. *Demanding the Impossible: A History of Anarchism*, London: Fontana, 1993.
- MEIJER, Roel, *The Quest for Modernity: Secular, Liberal and Left-wing Political Thought in Egypt 1945-1958*, London: Routledge 2002, 278 s.
- MÍŠEK, Roman a ONDRÁŠ, František a ŠEDIVÝ, Miroslav, *Egypt v době Muhammada 'Alīho*, Praha: SETOUTBOOKS.CZ 2010.
- MOOSA, Matti, *The Origins of Modern Arabic Fiction*, Colorado: Lynne Rienner Publishers 1997.
- NADEAU, Maurice, *Dějiny surrealismu*, Praha: Votobia 1994.
- NATIONALISM AND LIBERAL THOUGHT IN THE ARAB EAST, ed. Schumann, Christoph, London: Routledge 2010.
- OLIVERIUS, Jaroslav, *Moderní literatury arabského Východu*, Praha: Karolinum 1995,
- RENTON, Dave, *Dissident Marxism: Past Voices for Present Times*, London: Zed Books 2004.
- ROSEMONT, Franklin a KELLEY, Robin D.G., *Black, Brown and Beige: Surrealist Writings from Africa and the Diaspora*, Austin: University of Texas Press 2009, 395 s.

SURREALISM, POLITICS AND CULTURE, ed. Spiteri, Raymond and LaCoss, Donald,
Burlington: Ashgate 2003.

TOMEK, Václav a SLAČÁLEK, Ondřej, *Anarchismus: svoboda proti moci*, Praha: Vyšehrad
2006.

Články:

BARDOUIL, Sam, „Dirty Dark Loud and Hysteric“: The London and Paris Surrealist
Exhibitions of the 1930s and the Exhibition Practices of the Art and Liberty Group in
Cairo, in: *Dada/Surrealism*, volume 19, issue 1, 2013, s. 1-24.

BERÁNEK, Ondřej, The Surrealist Movement in Egypt in the 1930s and the 1940s, in:
Archiv Orientální, volume 73, issue 2, 2005, s. 203-222.

GORMAN, Anthony, Anarchists in Education: The Free Popular University in Egypt (1901),
Middle Eastern Studies, volume 41, issue 3, 2005, s. 303-320.

Internetové zdroje:

<https://faradis.wordpress.com/2007/02/28/surrealist-activities-in-egypt>

www.katesharpleylibrary.net/vq84ck

www.egyptiansurrealism.com/index.php?/contents/prestige-de-la-terreur/.

www.theanarchistlibrary.org/library/don-lacoss-egyptian-surrealism-and-degenerate-art-in-1939)

www.marxists.org/history/etol/revhist/backiss/vol8/renton.html